

Заклад вищої освіти «Український католицький університет»

Гуманітарний факультет

Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

на тему «Образ Нестора Махна в радянській та
російській пропаганді (на прикладі кінематографа)»

Виконала студентка 4 курсу, групи ГІС20/Б

Галузі знань 03 Гуманітарні науки

Спеціальності 032 Історія та археологія

Освітньої програми «Історія»

Освітній ступінь Бакалавр

Біруля М. О.

Керівник д.і.н., проф. Задунайський В. В.

Рецензент _____

Львів – 2024 року

ЗМІСТ

ЗМІСТ	2
ВСТУП	3
1 РОЗДІЛ. КІНО ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СУСПІЛЬСТВО	11
1.1. Розвиток кіно в СРСР та Росії.....	12
1.2. Пропаганда в кінематографі.....	15
1.3. Кіно як джерело.....	19
РОЗДІЛ 2. КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ НЕСТОРА МАХНА В СРСР ТА РОСІЇ	22
2.1. Образ ворога в радянській та російській пропаганді.....	25
2.2. Образ Нестора Махна в радянській та російській історіографії та освіті.	27
3 РОЗДІЛ. АНАЛІЗ КІНЕМАТОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ	33
3.1. Нестор Махно та «Червоні Дияволенята».....	33
3.2. Огляд фільму «Олександр Пархоменко».....	37
3.3. Образ Нестора Махна в екранізаціях «Ходіння по муках».....	39
3.4. Серіал «Дев'ять життів Нестора Махна».....	42
3.5. Трилогія «Бендер».....	47
ВИСНОВКИ	51
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	54

ВСТУП

Актуальність дослідження. Нестор Іванович Махно є одним з провідних діячів Української революції, який очолював та уособлював окремий її вектор. Тому і відповідний рух отримав назву «махновщина». В своїй основі це був селянський рух, в котрому використовувалися анархістські ідеї для протиставлення імперському централізму. Батько Махно та його соратники в умовах важкої збройної боротьби проти багатьох ворогів змушені були йти на короточасну співпрацю з різними військово-політичними утвореннями, зокрема й більшовицьким режимом. Попри це, у більшості випадках вони виявилися принциповими противниками і тривалий час Революційній повстанській армії України (махновців) вдавалося не тільки уникати розгрому в боях з Червоною армією, але й наносити їй відчутних поразок. Це призвело до того, що в Радянському Союзі і після розгрому махновщини, яка тривала не один рік, правлячий режим не забував про одного з ключових своїх опонентів. Тому було вирішено в подальшому перетворити образ українського анархіста в бандита та розбійника.

Постать Нестора Махна і відповідного повстанського руху все активніше досліджується вітчизняними науковцями, проте майже зовсім не розглянута тема зображення Батька та його армії в кінематографі. Кіно є засобом масового впливу на суспільство та його політичну свідомість, тому ми вважаємо за потрібне розглянути, як конструювання образу Н. Махна впливало і продовжує впливати на поширення пропаганди, оскільки саме вона відіграє досить важливу роль у формуванні колективних уявлень щодо певних подій або постатей.

Варто відзначити і те, що кінематограф стимулює інтерес до певних історичних зрушень, подій та визначних особистостей, а тому опосередковано може впливати і на спрямування наукових досліджень, які в свою чергу можуть позначитися на змісті кінопродукції.

В даній роботі нам також вкрай важливо приділити увагу аналізу культурного та суспільно-політичного життя Радянського Союзу та Росії, в яких формувалися та поширювалися негативні наративи щодо Нестора Махна та відповідного вектору Української революції. Завдяки цьому ми зможемо краще зрозуміти те, якими є причини, впливи та наслідки конструювання образу ворога в обличчі Батьки Махна та його соратників в радянському і російському кінематографі.

До того ж, в Україні постать Нестора Івановича Махна попри тривале замовчування і перекручування/фальсифікацію стає все більш відомою та популярною. Серед причин, які протидіяли цьому раніше і частково впливають на думку суспільства сьогодні, не останню роль відіграє відсутність у сучасному вітчизняному кінематографі відповідних стрічок. Проте, тут поширювався раніше радянський кінопродукт, а після розвалу СРСР в 1991 р. продовжилося поширення продукції кінематографу вже сучасної Російської Федерації. І радянський, і російський кінематограф відіграв не останню роль у просуванні наративів не тільки на теренах Росії, а й на теренах більшості пострадянських країн. Саме тому, ця кінопродукція суттєво вплинула на формування уявлень українського народу.

В сучасних реаліях російської збройної агресії проти України важливо розуміти, яким чином ворожа пропаганда створює образ ворога та намагається сіяти ворожнечу серед українців. Російські інформаційні психологічні операції і на сьогоднішній день мають чималий вплив не тільки на російське суспільство, а й на українське також. Для ефективної боротьби з ворожими наративами потрібно розуміти, як і чому вони роками конструюються в країні-агресорі. Саме тому, на нашу думку, дослідження образу Нестора Махна в радянському та російському кінематографі, є вкрай важливим сьогодні.

Мета курсової роботи – аналіз образу Нестора Махна в радянській та російській пропаганді на прикладі кінематографа.

Означена мета передбачає вирішення таких **науково-дослідницьких завдань**:

- проаналізувати історіографію проблеми;
- розкрити зміст і значення пропаганди в кіно;
- провести дослідження конструювання образу ворога в радянському та російському кінематографі;
- здійснити огляд відповідних фільмів і серіалів;
- дослідити зв'язок між зображенням Нестора Махна в кінематографі та відповідними наративами СРСР та Росії;
- виявити, чи є зміни в цьому образі з плином часу та спробувати пояснити це.

Об'єктом дослідження є радянські та російські фільми, в яких фігурує постать Нестора Махна.

Предметом дослідження виступає відображення образу Нестора Махна в радянському та російському кінематографі.

Хронологічні межі 1923 – 2021 рр. Нижня межа зумовлена роком виходу першої кінострічки, яка буде використана в аналізі («Червоні дияволенята»); верхня межа – роком виходу останнього опрацьованого фільму (Трилогія «Бендер»).

Територіальні межі охоплюють території СРСР, а після 1991 – сучасної Російської Федерації.

Методи дослідження. Використання системного підходу дозволило здійснити це дослідження у контексті комплексного аналізу причин, змісту і наслідків пропагандистського конструювання образу Нестора Махна в кінофільмах за часів Радянського Союзу та в сучасній Росії. Також це допомогло виявити еволюцію цього образу. Нами буде використовуватися саме якісний аналіз усіх запропонованих до огляду стрічок, оскільки питання кількісного аналізу відпадає за нестачею великої кількості фільмів, в яких фігурує Нестор Махно. Центральним буде психоаналітичний підхід до опрацювання візуальних джерел.¹ За допомогою цього методу ми

---

¹ Рачков Є. Методи та підходи візуальної історії: аналіз історіографії // Харківський історіографічний збірник. – 2015. – №14. – С. 27–41., с. 33

зможемо проаналізувати створення текстів та образів, які відіграють роль у підсвідомості як режисера, так і глядача. Важливим методом в дослідженні кінематографа, як візуального джерела, є також психоаналітичний підхід.² Він дозволяє розглянути і проаналізувати інтерпретацію візуального образу та її вплив на глядача.

Джерельну основу роботи складають наступні стрічки: «Червоні дияволенята» Івана Перестіані (1923), «Олександр Пархоменко» Леоніда Лукова (1942), три екранізації «Ходіння по муках» від Григорія Рошалья (1957-1959), Василя Ординського (1974-1977) та Костянтина Худякова (2017), серіал «Дев'ять життів Нестора Махна» Миколи Каптана (2007) та трилогії фільмів «Бендер» від Ігора Зайцева (2021). Їхній детальний огляд та дослідження змальованого в них образу Нестора Махна є центральним в даному дослідженні.

Аналізу також піддаються спогади сучасників Н. Махна. Зокрема йдеться про «Шляхи Нестора Махна» В. Ф. Білаша³ та «Мемуари білогвардійця» Н. Герасименко⁴. Спогади є, зазвичай, найпершим джерелом, до якого звертаються дослідники, тому завдяки наведеним прикладам стало можливе порівняння змальованого образу українського анархіста з різних сторін.

Задля ширшої вибірки засобів, які використовувала правлячий радянський режим, візьмемо до уваги довідкову літературу. Зокрема йдеться про «Велику радянську енциклопедію»⁵, «Велику російську енциклопедію»⁶, «Українську радянську енциклопедію»⁷ та «Велику українську енциклопедію»⁸. До роботи було залучено і розглянуто

---

² Рачков Є. Методи та підходи візуальної історії: аналіз історіографії // Харківський історіографічний збірник. – 2015. – №14. – С. 27–41., с. 33

³ Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно (Историческое повествование). Київ: РВЦ Проза, 1993, 632 с.

⁴ Н. Герасименко, Батько Махно: Мемуари білогвардійця, Интеграф сервис, Москва, 1990

⁵ Большая советская энциклопедия.[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bse.slovaronline.com> (13.05.2024)

⁶ Большая российская энциклопедия. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://old.bigenc.ru/military_science/text/2195673 (13.05.2024)

⁷ Українська радянська енциклопедія : [в 12 т.] / голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. - Київ : Голов. ред. УРЕ, 1977 - 1985.

⁸ Велика Українська Енциклопедія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vue.gov.ua/%D0%9C%D0%B0%D1%85%D0%BD%D0%BE,%D0%9D%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87> (13.05.2024)

підручники та навчальні посібники для різних закладів освіти, в яких присутні згадки про махновщину. На їхньому прикладі порівняно інформацію щодо Нестора Махна та проаналізовано наявність та характер змін у визначеннях.

Історіографія. Спочатку коротко відзначимо основні праці, в яких розроблено ключові сторінки українського революційного анархістського руху під проводом Нестора Івановича Махна. У вітчизняній історіографії багато уваги приділяється аналізу постаті Нестора Махна або ж висвітленню аспектів діяльності революційної повстанської армії. Проте знайомство з даними працями дозволило нам розкрити перекручування та фальсифікації, які було використано під час пропагандистського конструювання образу Батька Махна в радянських і російських кінофільмах.

Дослідник В. М. Волковинський присвятив чимало праць аналізу постаті Нестора Махна. Серед них «Батько Махно»⁹ та «Нестор Махно: легенди і реальність».¹⁰ В них автор крок за кроком вимальовує біографію та діяльність Н. Махна, залучаючи велику кількість джерел та беручи до уваги різні варіанти тлумачення тих чи інших подій. Подібним до цих праць є також дослідження В. А. Савченко.¹¹

В історіографії окреме місце займає і дослідження повстанської армії Нестора Махна. В працях аналізуються воєнні дії, політичні ідеології та формування повстанців. Серед них дослідження В. Верстюка «Махновщина: селянський повстанський рух на Україні»¹², В. Чопа «Політична програма махновського руху»¹³, І. Лимана «Нащадки запорожців: махновський рух у Північному Приазов'ї»¹⁴, М. Гетьманчука «Військові формування Нестора Махна періоду національно-визвольних

---

⁹ Волковинський В. М. Батько Махно. К.: Товариство «Знання» України, 1992. - 48 с.

¹⁰ Волковинський В. М. Нестор Махно: легенди і реальність. Київ: Перліт Продакшн, ЛТД, 1994. 256 с.;

¹¹ Савченко В.А.. Махно. Харків: Фоліо, 2005. 413 с.

¹² Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). Київ: Наук, думка, 1992. 368 с.

¹³ Чоп В. М. (2021). Політична програма махновського руху. *Zaporizhzhia Historical Review* 1(25), 57-63

¹⁴ Чоп В.М., Лиман І.І. Нашадки запорожців: махновський рух у Північному Приазов'ї (1918-1921 рр.). Мелітополь: ТОВ «Видавничий будинок ММД», 2019. 609 с.

змагань українського народу (1918–1921 рр.)»¹⁵, М. Ковальчука «Операції повстанської армії Нестора Махна проти білогвардійських військ на Катеринославщині та в північній Таврії (жовтень 1919 р.)»¹⁶ та багатьох інших.

Також активно розвивається і дослідження військової тактики махновської армії. Прикладом слугують праці науковця В. Задунайського. Серед них – «Застосування махновцями військової хитрості «замилити очі» у перших боях восени 1918 р»¹⁷, «Військова хитрість «замилити очі» козаків-повстанців на Тамані та махновців на Катеринославщині в 1918 р. (за спогадами М.Гулого, Н.Махна і В.Білаша)»¹⁸, «Військові хитрості повстанців під проводом В. Білаша в бойових сутичках 25 травня 1918 р. у Маріупольському повіті»¹⁹ та «Військова хитрість «заскочити зненацька» в перших боях махновців і кубанських козаків-повстанців у 1918 р.»²⁰ В них виявлено особливі вміння українських воїнів-повстанців щодо розгрому противника.

В дослідженні еволюції кінематографу ключову роль відіграє книжка І. Беленького «Історія кіно».²¹ До нього неї долучаються праці закордонних дослідників, такі як «Kino. A History of the Russian and Soviet Film»²². Для аналізу кінематографу, як засобу пропаганди, та використання його, як джерело, долучені праці А. Музильова (щодо конструювання колективної

---

¹⁵ Гетьманчук М.П. Військові Формування Нестора Махна Періоду Національно-Визвольних Змагань Українського Народу (1918–1921 Рр.)

¹⁶ Ковальчук Михайло. Операції повстанської армії Нестора Махна проти білогвардійських військ на Катеринославщині та в північній Таврії (жовтень 1919 р.), с. 24-32

¹⁷ Задунайський В. Застосування махновцями військової хитрості «замилити очі» у перших боях восени 1918 р. Матеріали IV Міжнародної наукової конференції: «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (28-29 листопада 2019). Частина I. Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка. ФОП Цьома С.П., 2019. С. 41-45

¹⁸ Задунайський В. Військова хитрість «замилити очі» козаків-повстанців на Тамані та махновців на Катеринославщині в 1918 р. (за спогадами М.Гулого, Н.Махна і В.Білаша). Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м.Маріуполь, 24 квітня 2020 р. / під заг. ред. К.В.Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2020. С. 8-13;

¹⁹ Задунайський В. Військові хитрості повстанців під проводом В. Білаша в бойових сутичках 25 травня 1918 р. у Маріупольському повіті. Форум краєзнавців Донеччини. Доповіді учасників / за ред. Н.Р.Темірової. Вінниця–Слов'янськ: ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. С. 108-112

²⁰ Задунайський В. Військова хитрість «заскочити зненацька» в перших боях махновців і кубанських козаків-повстанців у 1918 р. Lituanistyka I wschodoznawstwo. Poznań: Wydział Historii UAM, 2020. S. 359-369)

²¹ История кино: Киносъемки, кинопромышленность, кино- искусство / Игорь Беленький. — М.: Альпина Паблицер, 2019. — 405 с.,

²² Kino. A History of the Russian and Soviet Film. Jay Leyda. New York : Collier Books, 1973.

образи)²³, М. Ферро (про кіно та історію)²⁴, М. Кацуби (про формування художнім кіно політичної свідомості)²⁵ та інтернет-ресурси. З їхньою допомогою було виявлено основні методи дослідження кіно, як візуального джерела, з'ясовано, які підходи існують щодо аналізу пропаганди та її дефініції. Проте дані роботи не стосуються саме образу Нестора Махна в кіно, що ще раз підкреслює актуальність нашого дослідження.

На рівні з українською історіографією, приділимо увагу й аналізу радянських та російських досліджень, які були присвячені Нестору Махну та його повстанському руху. Серед них «Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции на Украине» Супруненко М.²⁶, а також праці В. Голованова²⁷, В. Телицина²⁸ та О. Шубіна²⁹. Вони присвячували свої дослідження як махновському руху, так і постаті Н. Махна. Детальний огляд цих робіт дозволив нам проаналізувати загальні наративи щодо Н. Махна та виявив негативну оцінку постаті.

Отже, сучасний стан історіографії підтверджує актуальність даного дослідження, бо відповідна тематика досі не є належно опрацьованою.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, в якому викладений основний зміст роботи, трьох розділів, які розділені на три, два та п'ять підрозділів відповідно, висновків, в яких підводиться підсумок усього дослідження згідно з поставленими до роботи завданнями, і списку використаних джерел та літератури.

В першому розділі «Кіно та його вплив на суспільство», який поділяється на три підрозділи «Розвиток кіно в СРСР та Росії», «Пропаганда в кінематографі» та «Кіно як джерело», розглянута історія та

---

²³ А. В. Музыльёв. Особенности конструирования коллективной обиды посредством кинематографа (на примере современных украинских фильмов)

²⁴ М. Ферро. Кино и история. / Вопросы истории. 1993, № 2. – С.47-57

²⁵ Кацуба М. Художнє кіно як засіб формування масової політичної свідомості // Політичний менеджмент. –2013. – №1-2. – С. 136–144., с. 143

²⁶ Супруненко Н. Очерк истории Гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920). Київ, 1966. 420 с.

²⁷ В. Голованов. Нестор Махно. Жизнь замечательных людей. Выпуск 1321 (1121). Москва, Молодая гвардия, 2008 г.

²⁸ В. Телицин. Нестор Махно: Историческая хроника. — М.: Олимп; Смоленск: Русич, 1998.— 448 с.: ил. — («Человек-легенда»)

²⁹ А. Шубин. Махно и махновское движение; Нестор Махно и национальный вопрос; Нестор Махно как зеркало Российской революции

еволюція кінематографа в СРСР та Росії, досліджено який вплив має пропаганда на кіно та який синтез вони разом утворюють, а також розглянуто підходи до використання кінематографічних джерел.

Другий розділ «Конструювання образу Нестора Махна в СРСР та Росії», який ділиться на два підрозділи: «Образ ворога в радянській та російській пропаганді» та «Образ Нестора Махна в радянській та російській історіографії». В ньому проведено аналіз використання дегуманізації Нестора Махна в пропаганді та його поширення в науці та освіті.

В третьому розділі «Аналіз кінематографічних джерел», який поділений на п'ять підрозділів «Аналіз фільму «Червоні Дияволенята»», «Аналіз фільму «Олександр Пархоменко»», «Аналіз фільмів «Ходіння по муках»», ««Дев'ять життів Нестора Махна»», та «Трилогія «Бендер»», розглянуто запропоновані стрічки та досліджено зображення образу Нестора Махна в кожній з них.

1 РОЗДІЛ. КІНО ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СУСПІЛЬСТВО

Кіноіндустрія є одним з наймолодших видів мистецтва, яке виникає за рахунок розвитку науково-технічного процесу та прагненням людини осмислити дійсність візуально та аудіально водночас.³⁰ Але при цьому воно є також наймасовішим і, на відміну від інших, має чітко визначену дату появи – 28 грудня 1895 рік.³¹ Творцями кінематографа є французькі винахідники – брати Огюст та Луї Люм'єр.³² Вони удосконалили апарат видатного американського винахідника Томаса Едісона, учень якого сконструював прилад для зображення рухомих картинок та запатентував його як «кінетоскоп»³³. Проте цей винахід мав декілька значних недосконалостей – картинка часто була доволі розмитою та, через особливості лінзи, її могла споглядати тільки одна людина. О. та Л. Люм'єр змогли придумати як вивести проєкцію на екран, аби зображення стало доступним для великої кількості глядачів. Таким чином було винайдено «сінематограф» («той, що записує рух»)³⁴.

Перша коротка документальна стрічка «Вихід робітників з фабрики» була вперше показана 22 грудня 1895 року, а вже згодом, 28 грудня відбувся великий показ в «Гранд Кафе» Парижу.³⁵ Це викликало великий ажітаж в публіки, тому саме дату цієї події було обрано днем винайдення/започаткування кінематографа.

В нашому часі кіно не є «технічним» мистецтвом, хоча на своїх початках воно було таким.³⁶ Оскільки поява кінематографа, як вже згадувалося вище, напряму пов'язана з розвитком таких галузей як оптика, хімія та фотографія, перші фільми були неігровими і, якщо описувати це в сучасному розумінні, це більш походило на запис звичайних відео. Тобто

---

³⁰ Кінематограф як особливий вид мистецтва. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://osvita.ua/vnz/reports/culture/10727/#google_vignette (23.04.2024)

³¹История кино: Киносъемки, кинопромышленность, кино- искусство / Игорь Беленький. — М.: Альпина Паблшер, 2019. — 405 с., с. 12

³² Там само

³³ Там само, с.16

³⁴ Там само, с. 19

³⁵ Там само

³⁶ Кінематограф як особливий вид мистецтва...

відбувалася відеодокументація якихось подій (наприклад, те саме прибуття потяга). Саме такими були фільми братів Люм'єр.

Після триумфу в «Гранд Кафе» кіноіндустрія починає швидко набирати популярності та поширюватися в маси. Таким чином з'являються перші ігрові фільми, які пов'язані з творчістю французького фокусника та ілюзіоніста Жоржа Мельєса.³⁷ Йому ми зобов'язані винайденням та застосуванням сюжетних картин, спецефектів, жанру фантастики та казок.³⁸ Зокрема, однією із знакових стрічок є комедія «Подорож на місяць» 1902 року, яка є першим науково-фантастичним фільмом та відкривачем світу «космічного» кіно.³⁹ Саме з цього зароджуються перші жанри кіномистецтва, зокрема такі як комедія та мелодрама, а також з'являються перші кінозірки.

1.1. Розвиток кіно в СРСР та Росії.

Кінематограф почав активно розповсюджуватися по всьому світу. Оскільки в даній роботі нас цікавитиме саме кіно та його розвиток в Радянському Союзі та в Російській Федерації, то зосередимось на цьому.

Вже менше ніж за рік після першого в світі кінопоказу, а саме в травні 1896 року, Російська Імперія вперше побачила картини братів Люм'єр. А перші кінозйомки зафіксували церемонію коронації останнього російського царя Миколу II.⁴⁰ І ця стрічка стала також першою політичною хронікою та створила жанр «царська хроніка». З того моменту кінематограф починає поширюватися і на просторах Російської Імперії, а вже з 1910 року поступово розпочинаються зйомки та покази вітчизняного кіно.⁴¹ Проте в царські часи кінематограф розвивався не дуже активно. Пов'язуємо це з ймовірною неможливістю використання закордонних технологій та спробами винайти власний шлях.

---

³⁷ Беленький И. История кино., с. 22

³⁸ Там само, с.24

³⁹ Там само

⁴⁰ The Russian And Soviet Cinematography: Great Art From The Big Country. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://magdaolchawska.com/russian-soviet-cinematography/> (18.05.2024)

⁴¹ Беленький И. История кино., с. 53

З вибухом Першої світової війни, коли обмежився імпорту іноземних фільмів, урядом почалося стимулювання виробництва власного кіно, яке б допомагало підтримувати режим та впроваджувати потрібну пропаганду.⁴² В цей час набирають великої популярності не тільки традиційні стрічки, а також і детективи та різного роду драми.

Після остаточної перемоги у революційних змаганнях більшовики, закріпивши свою владу, активно починають розбудовувати «нову державу». Світова кіноіндустрія в 1920-30 рр. активно розвивалася, зокрема під впливом розвитку технологій, які дали змогу знімати не тільки німе кіно. Новостворений Радянський Союз намагався в цьому не відставати – тепер вони почали впроваджувати антицарську пропаганду в культуру задля підсилення власного впливу.⁴³

Ще в 1919 році був виданий наказ «Про перехід фотографічної та кінематографічної торгівлі та промисловості у ведення Народного комісаріату просвіти», який окреслював повну націоналізацію кіноіндустрії.⁴⁴ Це зменшило кількість створення нової кінопродукції і призвело до обмеження публічних показів.⁴⁵ Під впливом політики воєнного комунізму, продрозкладка, НЕПу і т. п. в 1920-х рр. з'являється російська школа кіно.⁴⁶ Це десятиліття стає першим етапом до майбутньої радянської «перебудови» – в ньому ще не існує жорстокої пропаганди та ідеологізації, а відбувається боротьба між «старим» та «новим» устроєм.⁴⁷ Це був час, коли кіно нарешті ставало мистецтвом.

В 1920 році з'являється «Мосфільм», який виник внаслідок синтезу двох націоналізованих кіновиробничих компаній.⁴⁸ Це була головна компанія, через яку радянські режисери демонстрували цілі комунізму та

---

⁴²Signs, symbols, and media used in contemporary propaganda [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.britannica.com/topic/propaganda/Signs-symbols-and-media-used-in-contemporary-propaganda> (18.05.2024)

⁴³ Там само

⁴⁴ Беленький И. История кино., с. 85

⁴⁵ Там само

⁴⁶ Там само, с. 86

⁴⁷ Там само, с. 90

⁴⁸ The Russian And Soviet Cinematography: Great Art From The Big Country. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://magdaolchawska.com/russian-soviet-cinematography/> (18.05.2024)

поширювали панівну ідеологію під пильним наглядом партійної верхівки та її цензури.

В рамках політики щодо ліквідації неписьменності, створюючи «нове радянське кіно», режисери діяли в рамках пропаганди та розраховували на глядачів з категорії селян, червоноармійців та робочого класу.⁴⁹ Розвиваються жанри комедії, моральних фільмів та кіно про пригоди. Однією з чорно білих німих пригодницьких стрічок є «Червоні дияволенята» Івана Перестіані (1923 р.), яку проаналізуємо згодом.

В 1930-х роках, з приходом до влади Й. В. Сталіна та початком червоного терору, посилюється контроль над мистецтвом, в тому числі і кіно, та нарощуються масштаби пропаганди. Пов'язанується таке саме зі спробами легітимізувати більшовицьку революцію та її наслідки («Громадянську війну в Росії»)⁵⁰ В це і два наступні десятиліття широкую популярність набувають історичні стрічки, зокрема про події 1917-1921 рр. Як приклад витвору цієї епохи проаналізуємо одну з екранізацій «Ходіння по муках» Григорія Рошалья (1957-1959 рр.). Її актуальність в ті часи, а також повторні кіноадаптації в майбутньому, відігравали, власне, роль поширення «правди» про події від 1914 до 1921 років. Саме завдяки таким стрічкам в суспільстві закріплювалися уявлення про справедливу війну та важливість більшовицької революції для подальшого існування СРСР.

Під час Другої світової війни такий жанр стає особливо популярним і «на часі». На екранах масово почали виходити патріотичні фільми, мета яких була спрямована на підняття духу радянського народу та підготовку до збройного опору нацистській Німеччині.⁵¹ Одним з таких фільмів став «Олександр Пархоменко» Леоніда Лукова (1942 р.).

В епоху «відлиги» та подальшого «застою» з'явилося багато фільмів, які дуже часто виходили за рамки культурної політики СРСР, через що глядачі не змогли своєчасно побачити їх. Ці стрічки стали називатися «поличними», оскільки на екрані вони не попали, а лишилися на

---

⁴⁹ Беленький И. История кино., с. 86

⁵⁰ Там само, с. 144

⁵¹ Kino. A History of the Russian and Soviet Film. Jay Leyda. New York : Collier Books, 1973. P. 365

зберігання в кіноархівах.⁵² Проте ті кіноджерела, які продовжували підтримувати загальні наративи більшовицької влади, продовжували виходити на екрани та тішити глядачів. Серед таких була друга екранізація «Ходіння по муках» Василя Ординського (1974-1977 рр.).

Після розпаду Радянського союзу, кіноіндустрія в Росії перестала бути націоналізованою, що призвело до появи нових приватних компаній, які знімали фільми за гроші акціонерів, банків та фондів.⁵³ Це також був час, в який режисери, що зазнали утисків через цензуру радянської влади, змогли нарешті реалізувати свої проекти. Дефолт 1998, який був спричинений невдалою політикою щодо використання короткострокових облігацій, призвела до економічної кризи. Так само через це постраждала і культурна сфера, оскільки потерпала від нестачі фінансування. Проте за кілька років ситуація стабілізуватися. Кінематограф теж почав поступово вертатися до попередніх показників та значно перевищувати їх.⁵⁴ Одним з прикладів того, як кіно розвивалося в ці роки, розглянемо серіал «Дев'ять життів Нестора Махно» 2007 року. Важливо наголосити, що Україна до 2022 року теж робила спільні проекти з російською індустрією, залучаючи туди своїх акторів або режисерів.

1.2. Пропаганда в кінематографі.

Пропаганда є навмисним поширенням інформації з метою впливу на громадську думку.⁵⁵ Як явище, вона з'являється ще задовго до кінематографа. Вона має в собі як позитивні, так і негативні риси. З одного боку вона може нести виховний характер, а з іншого – конструювати хибні переконання та стереотипи.⁵⁶ З її допомогою в споживачів, тобто суспільства формуються певні уявлення та складаються картини, а в руках

---

⁵² Там само, с. 273

⁵³ Российское кино: очень краткая история [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kino-teatr.ru/kino/art/kino/175/> (02.05.2024)

⁵⁴ Там само

⁵⁵ Propaganda [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.britannica.com/topic/propaganda> (17.05.2024)

⁵⁶ Пропаганда. Велика Українська Енциклопедія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vue.gov.ua/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0>

тоталітарних режимів вона стає інструментом поширення влади та закріплення правдивих або хибних ідей.

Як тільки кіно перестає бути суто технічним видом мистецтва та входить у сферу загального споживання, воно стає засобом впливу на суспільство і доволі швидко набуває ідеологічного забарвлення. Саме тут в гру вступає пропаганда, яка проникає в світ кіномистецтва та намагається примусити його працювати на себе. Кінематограф створює для глядача нову реальність, якою підмінює справжню. І саме завдяки цьому, в нього можна дуже легко закласти потрібні для будь-якої влади наративи.

Кіно займає одну з найважливіших ланок в ланцюжку, який створює та формує політичну свідомість.⁵⁷ Воно є найлагіднішим продуктом впливу, але, водночас з цим, і найстрашнішим, оскільки є чинником, що має серйозний ефект на конструювання сприйняття реальності. Завдяки цьому створюються не тільки певні «потрібні» для влади уявлення для майбутнє, але й демонструється ідеальна картинка сьогодення.⁵⁸ На нашу думку, це допомагає ефективніше працювати зі свідомістю суспільства. В подальшому це призводить до того, що маючи вже усталені знання про щось, людина буде схильна довіряти тільки тій інформації, яка є схожою або підлягає під її сконструйоване бачення.⁵⁹

Подібно до того, як пропаганда розширює свій вплив, кіно також спроможне конструювати певні колективні образи або створювати в уяві суспільства «образ ворога». Особливо на це впливає кількість створених картин на одну тематику або пов'язані з однією історичною подією.⁶⁰ Це закладає в суспільстві розуміння важливості піднятої у фільмах теми. Колективна образа формується шляхом зображення певної людини або групи людей в образі ворога, тобто антагоніста. До того ж, апелюючи до простої та розповсюдженої теми протистояння добра та зла, легко можна створити позитивного або негативного персонажа.

---

⁵⁷ Кацуба М. Художнє кіно як засіб формування масової політичної свідомості // Політичний менеджмент. –2013. – №1-2. – С. 136–144., с. 143

⁵⁸ Там само

⁵⁹ Там само

⁶⁰ А. В. Музылёв. Особенности конструирования коллективной обиды посредством кинематографа (на примере современных украинских фильмов), с. 49

М. Ферро використовував цитати Л. Троцького в своїй праці Кіно та історія.⁶¹ В них йдеться про те, що кінематограф є найкращим засобом поширення пропаганди. Як ми вже згадували вище, кіно було націоналізовано більшовиками ще в 1919 році, що дозволило їм так швидко впровадити свій вплив на цей вид мистецтва.

Володимир Ленін, в свою чергу, теж розумів важливість кінематографу як методу, який можна використати для успішної реалізації пропагандистських наративів.⁶² Кіно мало здатність доносити потрібну інформацію навіть для тих глядачів, які не володіли достатньою обізнаністю в світі. На нашу думку, саме завдяки цьому фактору ідеї, закладені у ті чи інші фільми, легше могли знайти відгук в людей та сформувати потрібні уявлення в їхніх головах.

В Радянському Союзі також поширення набув термін і концепт, який був розроблений теоретиком марксизму Георгієм Плехановим, а пізніше доопрацьований В. Леніним – агітпроп, що об'єднує в собі агітацію та пропаганду.⁶³ За тлумаченням останнього, метою пропаганди є висвітлення причин соціальних несправедливостей, які підкріплюються фактами та історією, а агітація, в свою чергу, надає проблеми емоційного забарвлення, щоб спонукати маси до дій.

СРСР, як держава з тоталітарним режимом, мав своє бачення щодо кінематографу. В Радянському Союзі все було поглинуте марксизмом-ленінізмом.⁶⁴ Саме завдяки повному контролю кіноіндустрії та й загалом будь-якого іншого мистецтва, більшовицька влада закладала суспільству важливі для себе догми. Вони використовували кіно для виправдання війни або «виправляли» бачення тих чи інших історичних подій.

З плином часу можемо відслідкувати і певні зміни або їхню відсутність у застосування пропаганди в СРСР. Перш за все, варто

---

⁶¹ М. Ферро. Кіно и история. / Вопросы истории. 1993, № 2. – С.47-57, с. 47

⁶² Propaganda [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.britannica.com/topic/propaganda> (17.05.2024)

⁶³ Agitprop [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.britannica.com/topic/agitprop> (17.05.2024)

⁶⁴ The Russian And Soviet Cinematography: Great Art From The Big Country. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://magdaolchawska.com/russian-soviet-cinematography/> (18.05.2024)

зауважити, що для контролю культурної сфери і, зокрема кінематографу, використовувалася жорстока цензура, яка не дозволяла митцям виходити за рамки дозволених тоталітарною владою фактів. Це допомагало режиму не тільки слідкувати за тим, аби творці використовували та поширювали соціалістичні ідеї в суспільство, а й вело пильний нагляд за тими, хто намагався відійти від запропонованої парадигми.

Проте цензура не за всіх часів та режимів була вкрай жорстокою. Наприклад, в час Хрущовської відлиги значно зменшився контроль за мистецтвом.⁶⁵ В той час митці змогли трохи ковтнути повітря та втілити в реальність свої мрії, не боячись за те, що фільми відправляться на полиці, або ж за власне життя.

В сучасній Російській Федерації вже немає такого жорсткого нагляду за мистецтвом, проте іноді стрічки, в більшості закордонні, все ж піддаються заборонам через думку російської влади про змови проти їхньої держави. Прикладом може слугувати британсько-французька комедійна стрічка «Смерть Сталіна»⁶⁶, яку глядачі так і не побачили на великих екранах.

В пропаганді також вкрай важливим є використання символів, які набувають характерного забарвлення та звертають увагу приймаючої сторони. Вони є певною мірою подразниками та стимулюють людину або групу людей до вигідних пропагандистам висновків.⁶⁷ Символами можуть виступати зображення, дії, слова, музика, жести тощо.

Для кращої репрезентації додамо наявні приклади використання символів, які репрезентують негативне забарвлення образу Н. Махна в проаналізованих нами фільмах. Нерідко фігурують звертання «чортов Батько», «грабіжник», «разбойник».⁶⁸ Аналогічні вислови застосовуються також і для репрезентації повстанської армії, а також піддаються сумнівам їхні дії: наприклад, наголошується на тому, що вони не є добрими

---

⁶⁵ Russian cinema: a century of state-approved propaganda [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bigthink.com/high-culture/russian-movies-century-kremlin-propaganda/> (19.05.2024)

⁶⁶ The Death of Stalin, 2017

⁶⁷ Propaganda [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.britannica.com/topic/propaganda> (17.05.2024)

⁶⁸ Фільм «Червоні дияволенята»

союзниками, задаються питання щодо того, «на чиєму вони *зараз* боці?»⁶⁹ тощо. Можна згадати і про репрезентацію України та її території, яка, можливо, і не відіграє ключову роль у фільмах, проте, в рамках пропаганди, формує у глядача певне уявлення. Постійно наголошується на використанні термінів «Новоросія», «Малоросія», а також «*на* Україні».⁷⁰

Впровадження пропаганди в кіно, як і в будь-який інший вид мистецтва, є абсолютно логічним явищем, особливо, якщо мова йде про тоталітарні режими. Це прослідковується навіть в тому, як швидко кіно після своєї появи набуває політичної заангажованості та стає засобом впливу. Таким чином і створюються потрібні уявлення та закладаються сенси. Ми можемо прийти до висновку, що кіно та пов'язана з ним індустрія має дійсно величезний вплив на формування тих чи інших наративів.

1.3. Кіно як джерело.

Кінознавство, як галузь науки, стала новою та широко популярною дисципліною в 60-х роках минулого століття, хоча перші праці про кіно датуються ще 20-ми роками.⁷¹ За словами М. Ферро, кіно є одним з видів джерел, з якими не готові стикатися історики.⁷² Саме через це у сучасній та закордонній історіографії ще досі є недостатньо праць, які були б пов'язані з дослідженням та якісним аналізом кіно. Пов'язано це, насамперед з тим, що історія, як наука, сформувала свої методи та підходи задовго до того, як з'явився кінематограф.⁷³

Кіно є аудіовізуальним документом, яке може бути як історичним джерелом до вивчення культури, мистецтва, політики, повсякдення і т. д., так і бути проявом відтворення історії, яке допомагає нам аналізувати світ уявлень про той чи інший період. В дослідженні кінематографу перед істориком стоїть завдання правильно зрозуміти образи, які використовує

---

⁶⁹ Х/ф «Бендер: Начало», 2021 р.

⁷⁰ «Дев'ять життів Нестора Махна», 2007

⁷¹ What is film studies? by Professor Annette Kuhn FBA. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.thebritishacademy.ac.uk/blog/what-is-film-studies/>

⁷² М. Ферро. Кино и история. / Вопросы истории. 1993, № 2. – С.47-57, с. 47

⁷³ М. Ферро. Кино и история, с. 47

режисер.⁷⁴ Тобто існує певне нашарування інтерпретацій: спочатку режисер створив картину з власного погляду, а пізніше глядач або дослідник тлумачить побачене по-своєму. Важливим є синтез трактування цих шарів та співставлення з іншими додатковими ресурсами. Не останнім фактором також слугує ґрунтовне вивчення символізму кінопродукції: аналіз назв, написів, лозунгів та образів, які зображені безпосередньо всередині картини.⁷⁵

Фільми як джерело є допоміжним методом вивчення історії, а не спеціальною історичною дисципліною. Саме тому для його дослідження варто залучати використання додаткових інструментів. Йдеться, зокрема, про літературні твори, на основі яких може бути зняте кіно, преса, афіші, архівні матеріали, рецензії, критика тощо.

Важливо зазначити, що для якісного аналізу кінодокументів, потрібно також враховувати умови зйомок фільму та його контексту. Для цього потрібно брати до уваги країну, в якій було створене кіно, рік, компанію, акторський склад, режисера і т. п..⁷⁶ Вагомий внесок вносить і запит на такий продукт – як з боку споживача, тобто суспільства, так і з боку виробника, наприклад, влади.

Використання кінематографічних джерел в історичних дослідженнях ще досі не є розповсюдженим явищем. До того ж, у сучасній українській історіографії можемо спостерігати таку тенденцію по відношенню до всіх візуальних джерел. На нашу думку, розвиток та поширення підходу до вивчення і використання кіно чекає нас в майбутньому, оскільки воно є дійсно важливим засобом впливу на суспільство.

Підсумовуючи усе вище згадане та проаналізоване, можемо дійти наступних висновків – кінематограф в СРСР та сучасній Російській Федерації розвивався паралельно із загальним розвитком культури та мав величезне значення як в суспільному житті союзу, так і в агітаційному

---

⁷⁴ Рабенчук О. До питання про візуальне як джерело історичних досліджень / Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. — К., 2012. — Вип. 17., с. 34

⁷⁵ Кінофотовідеодокументи (Аудіовізуальні). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [Http://Politics.Ellib.Org.Ua/Pages-10839.Html](http://Politics.Ellib.Org.Ua/Pages-10839.Html)

⁷⁶ Кінофотовідеодокументи (Аудіовізуальні)

процесі, який запроваджувала правляча верхівка. Пропаганда в кінематографі є дійсно важливим та розповсюдженим явищем, зокрема і в тоталітарному режимі. Як бачимо, влада СРСР завжди визнавала важливість агітпропу в кінематографі, вважаючи його одним з засобів впливу на народ. В науковому просторі кінематограф все ще не є поширеним джерелом, зокрема через особливості щодо його вивчення та підходів. Проте комплексний аналіз кінематографа та пропаганди дозволяє досліджувати важливі аспекти впливу та конструювати нові поняття.

РОЗДІЛ 2. КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ НЕСТОРА МАХНА В СРСР ТА РОСІЇ

Нестор Махно відіграв дуже важливу роль не тільки в історії України, але й на всьому постімперському просторі в роки революції 1917-1921. Він народився 26 жовтня 1888 року в українському селі Гуляй-Поле і був п'ятою дитиною в родині Івана та Явдохи.⁷⁷ Зазнавши втрати батька у юному віці, юнак з дитинства допомагав матері та старшим братам – працював в полі, наймався до заможних поміщиків або пробував різні ремесла.⁷⁸ Але усюди надовго не затримувався, завжди конфліктував з роботодавцями через їхні спроби принизити його. В оточенні однолітків він був лідером, який постійно намагався бути в центрі уваги.⁷⁹ Таким чином, в майбутнього українського анархіста сформувався характер та прагнення до боротьби.

У 1906 році Н. Махно вступив до «Спілки бідних хліборобів».⁸⁰ Організація боролася проти заможних землевласників, грабуючи їхні маєтки, та називали себе «анархо-комуністами». В подальшому через свою діяльність в цьому угрупуванні, молодого Н. Махна було ув'язнено по сфальсифікованій справі, а в 1910 – заслано на довічну каторгу до Бутирської тюрми.⁸¹ Саме в ній він набрався нових анархістських ідей, які пообіцяв собі обов'язково втілити в життя. Нестор Іванович був звільнений в березні 1917 року за амністією Тимчасового уряду політичних в'язнів.⁸²

Після цього, молодий та амбітний Н. Махно, повертається в рідне місто Гуляй-Поле, де активно розпочинає вести політичну діяльність та опиняється в самому центрі селянського руху. Користуючись підтримкою селян, робітників та товаришів, він очолив Раду робітничих і селянських депутатів в серпні 1917 р.⁸³ Пізніше була сформована «чорна гвардія», до

---

⁷⁷ Волковинський В. М. Нестор Махно: легенди і реальність. Київ: Перліт Продакшн, ЛТД, 1994. 256 с., с. 5

⁷⁸ Волковинський В. М. Нестор Махно, с. 7

⁷⁹ Волковинський, В. М.. Батько Махно / В. М. Волковинський. – Київ: [Вид-во Т-ва "Знання" України], 1992. – 48 с., с. 5

⁸⁰ Волковинський, В. М.. Батько Махно., с. 5

⁸¹ Там само, с. 8

⁸² Там само, с. 9

⁸³ Там само, с. 9

якої приєдналися соратники Н. Махна. Це було початками розбудови майбутньої революційно-повстанської армії, яка боролася проти всіх влад і режимів.

Ми спираємося на працю В. М. Волковинського, як до домінуючої думки, оскільки, на нашу думку, вона є однією з найкращих в дослідженні біографії Н. Махна. Опрацьовуючи його роботи, можна чітко прослідкувати бажання автора зацентрувати увагу читача та ймовірного дослідника поглядів відомого українського анархіста на ідейній складовій руху під керівництвом Нестора Махна. Дослідник окреслює складові утворення й еволюції ідеології Нестора Івановича та подальшу долю його ідей в часи провадження боротьби з різними політичними силами. Зокрема промовистим є факт того, що на той час більшу частину армії складали безпартійні селяни, а інші ідеологічно відносили себе до анархістів, есерів або більшовиків, тож Махно вирішив використати цю багатопартійність всередині свого формування для закріплення авторитетності та подальшої якісної організації устрою всередині своїх угруповань.⁸⁴ Він продемонстрував терпимість до різних політичних течій, поглядів та ідей, тим самим зміг об'єднати навколо себе різних людей і створити певний авторитет, до якого завжди прислуховувалися.⁸⁵ Для Махна було очевидним, що ключовим пріоритетом селянської маси є земля, а також свобода дій незалежно від влади, тому він навіть не намагався впроваджувати націоналістичні ідеї.

В періоді життя Нестора Махна в еміграції теж проглядається стійкість політичних поглядів Батька, що не могло не привернути увагу владних структур.⁸⁶ Вже у цьому епізоді можна чітко прослідкувати як сучасники анархіста конструювали навколо його особи картину ворога, обплітаючи наклепами, міфами, гіперболізуючи фактори його діяльності. Можна дійти висновку, що певна традиція формування антагоністського образу Нестора Махна має свою тяглість від часів його активної діяльності.

---

⁸⁴ В. М. Волковинський. Батько Махно, с. 18

⁸⁵ Там само, с. 18

⁸⁶ Там само, с. 42

Це видається логічним з огляду на особливості поглядів Батька. Та, зрештою, подальший аналіз кінематографічного матеріалу розширить наш кругозір стосовно даного феномену та дозволить вималювати цільну картину того, якими методами пропаганда викривлювала історичні постаті й супроводжуючі їх події під власні потреби.

Н. Махно вважав себе частиною Української революції. Згідно з його міркуваннями, люди без власної державності повинні були відігравати провідну роль у побудові анархічного суспільства, оскільки не мали ілюзій щодо бюрократичного апарату як засобу соціального розбрату. Він був противником російського імперіалізму і вів з ним жорстоку боротьбу, протиставляючи централізованій системі анархічні основи організації українського суспільства. Все це стало причиною дуже негативного ставлення радянської влади до Н. Махна та його руху, який отримав назву «махновщина». Така позиція не зникла і після перемоги більшовиків.

Нестор Махно є знаваною постатю як в Росії, так і в Україні. Проте ставлення до нього є майже протилежним. Згідно з опитуваннями Київського міжнародного інституту соціології на січень 2023 року до Нестора Махна ставляться позитивно 55% респондентів (24% негативне, не визначилися 9%, не знають такого – 12%), а частка позитивної думки серед тих, хто знає цю постать, становить 60%.⁸⁷ Опитування також демонструють різницю в статистиці серед людей різного віку, де в людей молодшого віку (18-29) позитивне ставлення в 73% (84% тих, хто знає), а в людей 30 років та більше – 51% (56% тих, хто знає). Це свідчить про поступовий відхід українського суспільства від радянської спадщини, в якій відбувся глибокий та затяжний процес створення ворога та дегуманізація постаті.

---

⁸⁷ Історична Пам'ять. Результати соціологічного опитування дорослих жителів України. Січень 2023 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.kiis.com.ua/materials/news/20230320_d2/UCBI_History2023_rpt-UA_fin.pdf (17.05.2024)

2.1. Образ ворога в радянській та російській пропаганді.

Вище ми вже згадували про те, як створюється образ ворога в кінематографі і як легко він впливає на свідомість глядача. Важливо розглянути причини виникнення такого поняття. Проаналізуємо, чим саме є образ ворога, як він конструюється в суспільстві та яким чином пов'язаний з пропагандою.

Рисою, яка характерна для «ворога», є повна дегуманізація персонажа.⁸⁸ Ним може виступати конкретна особа, група людей, ідеологія тощо. Для демонстрації ворога використовуються асоціації з усім, що може бути негативним – злом, смертю, насиллям, жорстокістю і так далі.⁸⁹ В нашому ж випадку, нас цікавитиме створений радянською пропагандою образ Нестора Махна.

В Радянському союзі вперше термін «ворога народу» та стаття, пов'язана з цим, з'явилися в Конституції 1936 року.⁹⁰ В ній йдеться про обов'язки радянської людини, зокрема захист, збереження та укріплення громадської соціалістичної власності. Всі ті, хто зазіхають на цю «священну» власність, оголошуються ворогами народу. Звідси, на нашу думку, і впливає подальше конструювання в суспільстві негативних образів. Якщо ж є відповідна стаття в законодавстві – то потрібно демонструвати народові, ким не потрібно бути.

Ворогів в Радянського союзу було достатньо. Спираючись на працю Лева Гудкова⁹¹, їх можна поділити на окремі категорії:

- до першої відносяться світові вороги, такі як фашисти, світова буржуазія, імперіалізм, колективний Захід, а також внутрішні – ті, кого вдалося перемогти в ході Революції – білогвардійці, капіталісти, представники Церкви;

---

⁸⁸ Козырев Г. Враг, образ врага. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kozyrev-gi.ru/pages/vrag-obraz-vraga/> (20.04.2024)

⁸⁹ Козырев Г. Враг, образ врага.

⁹⁰ Конституция (основной закон) Союза Советских Социалистических Республик Утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 года ст.131. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1936.htm> (21.04.2024)

⁹¹ Лев Гудков. Негативная идентичность. Статьи 1997-2002 годов. Авторский сборник. М.: Новое литературное обозрение, 2004 г. Розділ «Идеологема «врага»».

- наступні з'явилися після Другої світової війни – зокрема німці та ті, хто їх підтримував;
- окрему категорію займали шпигуни та диверсанти, які намагалися підірвати цілісність СРСР;
- останніми виступають етно-національні вороги – ті, хто не є частиною «радянського народу».

Виходячи з цього, можемо віднести Нестора Махна до категорії внутрішніх ворогів, оскільки в часи Визвольних змагань в Україні та Революції в Росії, Батько був як союзником, так в подальшому і опонентом більшовицької влади та Червоної армії.

Механізм, завдяки якому створюється негативний образ має містити в собі декілька важливих ланок. Для початку – це усвідомлення ворожості та поява відчуття ворожості.⁹² На цьому етапі варто згадати і про важливість використання антитез як методу пропаганди. Ми вже наголошували на легкості застосування концепції протистояння добра і зла в будь-якому виді мистецтва. В кінематографі ворожий образ формується через дії відносини або дії, які трактуються як недобррозичливі.⁹³ До прикладу наведемо стрічку «Олександр Пархоменко».⁹⁴ В ній головним героєм виступає реальний персонаж – червоний командир, який вів боротьбу проти махновської армії. Завдяки вдалій роботі режисера, фільм закриває одразу дві важливі потреби – героїзація вітчизняних діячів та демонізація опонентів Радянського Союзу.

Не останню роль в цьому процесі формування образу ворога відіграють стереотипи або колективна пам'ять, яка сприяє не тільки поширенню, але й передачі певної інформації з покоління в покоління. Завдяки цьому суспільство може прив'язувати певні асоціації з минулого до теперішнього.⁹⁵

Для демонстрації «образу ворога» потрібні вимоги з боку влади або ж будь-кого, в кого є запит на формування цього образу. Зокрема про

⁹² Козырев Г. Враг, образ врага

⁹³ Там само

⁹⁴ Фільм «Олександр Пархоменко», 1942 р. Леоніда Лукова

⁹⁵ Козырев Г. Враг, образ врага

викриття злочинних планів ворога та передання інформації про те, що персонаж містить загрозу.⁹⁶ Завдяки цьому закріплюється думка про те, що персона, яка розкривається у кінопродукті, є насправді злою та негативною. Особливо добре ця думка закріплюється тоді, коли демонструється конкретна загроза для глядача з боку «ворога», наприклад, проголошення війни чи посягання на безпеку громадян.

Конструювання потрібного владі образу ворога призводить до можливості виправдовувати минулі або майбутні війни. Кінематограф, як продукт масового впливу, теж з одного боку є об'єктом, на який впливає пропаганда, а з іншого – тим, що створює та поширює її далі.

2.2 Образ Нестора Махна в радянській та російській історіографії та освіті.

Немало дослідників та науковців присвятили себе вивченню постаті Нестора Махна та Революційної повстанської армії України. Це можна прослідкувати як в сучасній історіографії, так і в закордонній, зокрема російській. Наукова література має теж чималий вплив на читача, особливо якщо взяти до уваги, що вона часто сприймається за чисту монету. Це пов'язано, насамперед, з вдалою маніпуляцією історичних джерел та конструювання саме того нарративу, який потрібно поширити в маси.

Як бачимо, в сучасній українській історіографії не вистачає праць, які б досліджували образ Нестора Махна в різних візуальних джерелах, зокрема в кінематографі. Наше дослідження теж є обмеженим в ресурсах через нестачу такого роду джерел як газети, журнали, плакати та інше.

Радянська пропаганда ще за часів визвольних змагань створювала та поширювала пропаганду стосовно постаті Н. Махна та його армії. Під її вплив також попадали і дослідники повстанського руху. Тому дуже важливо дослідити, які саме нарративи створювалися в радянській та російській історіографії, оскільки в подальшому історики та науковці теж підпадали під пропаганду та своїми дослідженнями просуvalи її далі.

---

⁹⁶ Там само

Перед тим, як перейти до безпосереднього аналізу російської історіографії варто згадати про спогади, оскільки вони теж відіграють немалу роль у подальшому формуванні образів. Одним з прикладів розглянемо «Мемуари білогвардійця»⁹⁷, які вперше були опубліковані в 1928 році. В них Н. Герасименко, спираючись на власні уявлення і спогади сучасників, а також долучаючи документи, змальовує майже повну біографію Н. Махна та його історію. Проте автор приходиться до висновку, що український анархіст, як був бандитом до революції, так і лишився ним надалі. На нашу думку на це може впливати особиста позиція Н. Герасименка, оскільки для нього, як учасника білого руху, Нестор Іванович був ворогом. До того ж, викладена в цих спогадах інформація щодо біографії Нестора Махна є доволі викривленою, зокрема є величезні неточності в датах.

За радянських часів махновщина зазнавала гострої критики та негативної оцінки у наукових дослідженнях та підручниках. Одним з цього може слугувати праця радянського науковця Супруненко М. І. «Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции на Украине».⁹⁸ В ній автор неодноразово згадує Н. Махна як ворога більшовицької революції.

Після розпаду Радянського Союзу в Росії все ж таки відбулися певні зміни в загальному наративі щодо анархістського руху в Україні. Пов'язуємо це, аналогічно до розвитку кінематографу, з тим, що науковці вже не були загнані в рамки жорстокої цензури.

Одним з прикладів може слугувати книжка В. Теліцина «Нестор Махно»⁹⁹. Автор спирається на архівні матеріали, спогади та документи для кращого аналізу постаті. Оцінка дослідника не є забарвленою негативними образами або упередженнями: «...Образ Махно не стоит идеализировать, он — не Робин Гуд, [...] но и не монстр, ужасающие черты

---

⁹⁷ Н. Герасименко, Батько Махно: Мемуари білогвардійця, Интеграф сервис, Москва, 1990

⁹⁸ Супруненко Н. Очерк истории Гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920). Київ, 1966. 420 с.

⁹⁹ В. Телицин. Нестор Махно: Историческая хроника. — М.: Олимп; Смоленск: Русич, 1998.— 448 с.: ил. — («Человек-легенда»)

которого ему стремились придать и официальная советская, и левая западноевропейская пресса...»¹⁰⁰.

Так само доброю є і однойменна праця В. Голованова¹⁰¹. В ній автор теж звертається до опрацювання історичних джерел та документів та ставить собі запитання щодо ролі Нестора Махна в російській та українській історії, а також приходить до висновку щодо трагічної долі анархіста. «...его запихали в разбойники, записали в злейшие, смертельные враги. И он стал врагом ...»¹⁰² – так дослідник підсумовує наслідки налаштованої проти Нестора Махна радянської влади та поширюваної про нього пропаганди.

Відмітити також можна і російського історика О. Шубіна, який написав чимало праць про історію України. Проте перші його роботи стосувалися саме Нестора Махна та махновщини. Зокрема це дослідження «Махно и махновское движение»¹⁰³, «Нестор Махно и национальный вопрос»¹⁰⁴, «Нестор Махно как зеркало Российской революции»¹⁰⁵ та інші. Автор в даних роботах розкриває різні аспекти діяльності як самого анархіста так і його армії.

Освіта також закладає чимало знань в майбутні розуми націй. Тому підручники з історії в різних закладах освіти (школи, коледжі, університети тощо) відіграють не менш важливу роль у формуванні уявлень про світ. В Радянському Союзі формувалися наративи на всіх рівнях – починаючи від наукового і закінчуючи освітою та культурою. Такі підходи були важливим знаряддям у формуванні громадської думки.

Зазвичай освіту відрізняють від пропаганди, оскільки головною метою першої є висвітлення всіх фактів.¹⁰⁶ Навчання намагається представити різні підходи до проблеми, запрошуючи всіх до роздумів,

---

¹⁰⁰ В. Телицин. Нестор Махно, с. 443

¹⁰¹ В. Голованов. Нестор Махно. Жизнь замечательных людей. Выпуск 1321 (1121). Москва, Молодая гвардия, 2008 г.

¹⁰² В. Голованов. Нестор Махно, с. 469

¹⁰³ А. Шубин. Махно и махновское движение

¹⁰⁴ А. Шубин. Нестор Махно и национальный вопрос

¹⁰⁵ А. Шубин. Нестор Махно как зеркало Российской революции

¹⁰⁶ Propaganda [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.britannica.com/topic/propaganda> (17.05.2024)

дискусій, висловлення власної думки та створення власних оцінок і висновків. Проте ті, хто поширюють пропаганду також вважають свою ідею або точку зору єдиною правильною, завдяки чому роблять з себе «вчених», які несуть істину в маси. Саме таким чином освіта може перетворюватися на пропаганду.

В радянських посібниках вкладали негативного значення махновському руху, проте деякі підручники взагалі уникають присутності Н. Махна та його руху в історії визвольних змагань. Прикладом може слугувати книжка зі скороченим курсом історії СРСР для 3-го та 4-го класу.¹⁰⁷ В ній згадується про інтервенцію військ Антанти в Україну і про діяльність Білої армії під проводом А. Денікіна, проте оминається революційний повстанський рух. Аналогічну ситуацію можемо спостерігати в ще одному підручнику з історії СРСР для 4-го класу.¹⁰⁸

Одночасно з цим приділялася увага і українській історії. В короткому курсі історії України¹⁰⁹, опублікованому в УРСР в 1948 році, опосередковано згадується Н. Махно. Мова йде про його співпрацю з А. Денікіним та пізніша співпраця з Червоною армією, яка була обумовлена радянськими настроями серед повстанських загонів.¹¹⁰ В двох підручниках з історії Української РСР, опублікованих в 1965¹¹¹ та 1975¹¹² роках, використовуються терміни «кулацкий атаман» або «махновские банды». Ці терміни підсилюють негативні асоціації та демонструють повний образ ворога радянського народу. До того ж, в обидвох підручниках наголошується на героїчній смерті червоного командира О. Пархоменко від рук махновських загонів. Це ще раз підкреслює використання радянською владою антиподів задля підсилення ворожого ставлення суспільства до окремих персонажів історії.

Підручники сучасної Росії дещо відрізняються від радянських. В навчальному посібнику для студентів вищих навчальних закладів, які

---

¹⁰⁷ История СССР. Краткий курс. Учебник для 3-4-го класса. — 1937, 1955 г.

¹⁰⁸ История СССР. Учебная книга для 4-го класса. Алексеев, Карцов. — 1961 г.

¹⁰⁹ История Украины. Краткий курс. — 1948 г.

¹¹⁰ Там само, с. 544

¹¹¹ История Украинской ССР. Касименко А. К. — 1965 г.

¹¹² История Украинской ССР. Учебник для 9—10 классов. Лось Ф. Е., Спицкий В. Е. — 1972 г.

навчаються за історичними спеціальностями¹¹³, який був опублікований в 2001 році, Н. Махно подається виключно як анархіст та один з ватажків селянського руху. В підручнику не присутнє додаткове негативне забарвлення постаті отамана або його армії, а відбувається лише констатація фактів про події, які розгорталися в Україні в період визвольних змагань.

В підручнику 2001 року під редакцією А. Соколова з курсом радянської історії¹¹⁴ не відведено окремого місця для Н. Махна та повстанського руху. Згадується лише співпраця Батька з Червоною армією та його допомога у веденні війни на Півдні України. В той самий рік виходить третій том історії Росії з давніх часів, в якому фігурує ХХ століття.¹¹⁵ В ньому так само революційна повстанська армія згадується лише в співпраці з більшовиками.

Для підсилення аналізу наративів також можна залучити до дослідження енциклопедії, оскільки вони теж є важливою складовою як в науковій сфері, так і в загальному споживанні суспільством.

У «Великій радянській енциклопедії» Н. Махно зазначається як «один из главарей мелкобуржуазной контрреволюции на Украине в 1918-21 во время Гражданской войны»¹¹⁶. А в «Українській радянській енциклопедії»¹¹⁷ інформація подається наступним чином – «Ватажок контрреволюційних анархістсько-куркульських банд на Україні. [...] тричі зраджував (радянську владу) [...] втік за кордон, де продовжував антирадянську діяльність.». На цьому прикладі можемо зрозуміти, наскільки великою є спорідненість визначень між двома радянськими енциклопедіями. В українській навіть ще більше наголошується на «зраді» та «антирадянськості».

---

¹¹³ Ратьковский И. С., Ходяков М. В. История Советской России: учебное пособие для студентов высших учебных заведений, обучающихся по историческим специальностям. Санкт-Петербург: Лань, 2001.

¹¹⁴ Соколов А.К. Курс советской истории. 1917-1940: Учеб. пособие для вузов. М., 1999.

¹¹⁵ История России с древнейших времен до конца XX века. в 3-х книгах. Боханов А.Н., Горинов М.М., Дмитренко В.П. Книга III. История России. XX век., 2001

¹¹⁶ Большая советская энциклопедия. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://bse.slovaronline.com> (13.05.2024)

¹¹⁷ Українська радянська енциклопедія : [в 12 т.] / голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. - Київ : Голов. ред. УРЕ, 1977 - 1985. Т. 6 : Куликів-Мікроклімат / Головна редакція Української радянської енциклопедії. – Вид. 2-ге. – 1981. – 552, [2] с., [21] арк. фото : іл.

В сучасній Росії енциклопедії теж набувають іншого забарвлення. У «Великій російській енциклопедії» Н. Махна описують як «одного из руководителей повстанческого движения на Украине в Гражданскую войну 1917–22»¹¹⁸. При порівнянні визначень в радянській та російській довідковій літературі можемо прослідкувати різницю, яка полягає у певній зміні риторики щодо анархіста.

Сучасні вітчизняні енциклопедії дають прості та незаангажовані описи щодо постаті Н. Махна. Зокрема «Велика українська енциклопедія»¹¹⁹ подає коротке та незабарвлене негативом визначення: «політик-анархіст, керівник селянського повстанського руху (1918–1921), Україна». Це свідчить про те, що в українській науковій сфері вже немає місця старій радянській пропаганді.

Провівши аналіз вибіркового праць, підручників та енциклопедій, можна створити загальну картину зображення Н. Махна в історіографії. По-перше, важливою рисою майже всіх досліджень є негативне забарвлення Батька та логічне продовження і просування нарративу щодо ворога. Науковці нерідко використовують щодо отамана терміни пов'язані з бандитизмом, які посилюють ідею «зла». Другим аспектом також відмітимо закономірності щодо викладу матеріалу для різних вікових категорій. Це прослідковується в різниці підручників для молодших класів та посібників для університетів. В першому випадку Н. Махно не згадується взагалі або дуже побічно, тоді як в другому – продовжується активна пропаганда. Порівняння описів у довідковій літературі демонструє різницю між образами радянського періоду та сучасності, де в другому випадку прослідковуємо зменшення негативного забарвлення.

---

¹¹⁸ Махно Нестор Иванович. Большая российская энциклопедия. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://old.bigenc.ru/military_science/text/2195673 (13.05.2024)

¹¹⁹ Махно, Нестор Иванович. Велика Українська Енциклопедія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vue.gov.ua/%D0%9C%D0%B0%D1%85%D0%BD%D0%BE_%D0%9D%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80_I%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (13.05.2024)

3 РОЗДІЛ. АНАЛІЗ КІНЕМАТОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Метою цього дослідження, як було зазначено вище, є аналіз образу постаті Нестора Махна у візуальних джерелах, зокрема у кінематографі СРСР та сучасної Росії. При аналізі відібраних джерел ми не можемо уникнути також і зображення Революційної повстанської армії або, як часто їх називають, “махновців”. Тому в роботі буде подаватися і додаткова інформація щодо загального наративу про прибічників Н. Махна, а також тогочасних українських земель. До того ж, в усіх проаналізованих нами стрічах використовується радянська термінологія, зокрема «Громадянська війна». В нашому аналізі спробуємо уникати цього терміну.

3.1. Нестор Махно та «Червоні Дияволенята».

Першою кінострічкою до нашого огляду подається «Червоні дияволенята» (рос. «Красные дьяволята»). Це перша екранізація однойменної повісті Павла Бляхіна¹²⁰ (1886-1961), яка побачила світ в 1923 р., вже за рік після публікації книги.¹²¹ Фільм був чорно-білим і німим та знімався по «свіжим слідам» Української революції. Автор твору був більшовиком і, до того ж, брав участь в боях проти махновських загонів.¹²² Виходячи з цих даних, можна попередньо припустити, що образ змальованого ним Нестора Махна мав відповідати дійсності або хоча б бути наближеним до неї. Цей фільм також набрав чималу популярність за кордоном, ставши одним з перших фільмів, про який написали на сторінках New York Times.¹²³

Фільм знімався грузинським режисером Іваном Перестіані в Тифлісі, Батумі та Криму. Нещодавні події революційної доби зіграли команді на руку – вони змогли відзняти справжні військові формування, а також

---

¹²⁰ Бляхин. Большая советская энциклопедия. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bse.slovaronline.com/5101-BLYAHIN> (03.04.2024)

¹²¹ Журнал «Родина». Старые приключения "Неуловимых"/Руслан Мармазов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rodina-history.ru/2023/05/29/starые-priklucheniia-neulovimyh.html> (03.04.2024)

¹²² Журнал «Родина»

¹²³ Kino. A History of the Russian and Soviet Film. Jay Leyda. New York : Collier Books, 1973. P. 168

здіяяти в роботі справжню піротехніку, зброю та коней.¹²⁴ Головними акторами було обрано акробатів з місцевого цирку, серед них зокрема був і темношкірий боксер Кадор Бен-Салім, яким було замінено «китайця Ю-ю» з повісті П. Бляхіна.¹²⁵ На роль Нестора Махна було затверджено Володимира Кучеренко, проте пізніше було виявлено, що він брав участь в грабуваннях Одеської губернії, що призвело до замовчування його присутності та в подальшому заміни його прізвища в титрах на ім'я Володимира Сутиріна.¹²⁶ На нашу думку, така невелика деталь може доволі яскраво представляти політику радянської влади щодо «незручних» для неї людей. Звісно, актор мав бути покараним за свої злочини, проте повна заміна його імені на чуже, до того ж на ім'я людини зовсім не причетної до зйомок фільму, свідчить тільки про недосконалість системи, зокрема щодо політики пам'яті.

Ця кінострічка є дуже зручною для аналізу саме образу Нестора Махна, зокрема через те, що він є одним з центральних персонажів. Весь сюжет розгортається на Катеринославщині та в Криму.¹²⁷ В оригінальній повісті П. Бляхіна йдеться про 1918-1919 рр., проте у фільмі не зазначається точний рік. Події відбуваються на тлі Революції та війни в Росії. Вони розповідають про пригоди трьох молодих «героїв» з Першої кінної армії Будьонного, які ведуть боротьбу проти повстанської армії під проводом Н. Махна.

В повісті П. Бляхіна образ Нестора Івановича та його повстанської армії змальовується наступним чином:

В Гуляй-Поле и по всей Екатеринославской губернии разгуливали и грабили мирных жителей банды знаменитого на Украине батьки Махно. Действуя в тылу Красной Армии, эти банды приносили неисчислимый вред советскому народу: устраивали еврейские погромы, грабили базы снабжения, убивали советских работников, особенно большевиков и красных партизан. Деревенские богачи и буржуи всячески помогали им в борьбе против Советской власти. Они хотели вернуть старый режим, царя и помещиков.

---

¹²⁴ Фільму "Красные дьяволята" исполнилось 100 лет. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dzen.ru/a/ZPV4fAm7BXTGejhW> (03.04.2024)

¹²⁵ Журнал «Родина»

¹²⁶ Фільму "Красные дьяволята" исполнилось 100 лет.

¹²⁷ Фільм «Червоні дияволенята», хв. 1

Так автор висуває одразу декілька важливих наративів для читача – «махновські банди», які грабують та наносять шкоди радянському народу, пропагують антисемітизм, влаштовують погроми та вбивства. Це формує демонізоване зображення. Саме тут, користуючись психоаналітичним методом, можемо проаналізувати, яким чином формування образу проходить шлях від автора до читача або глядача.

У фільмі загальний образ революційних загонів складається під таким самим негативним ключем – махновці нападають на станцію, грабують селян, вбивають мирне населення заради веселощів, а пізніше ще й потім продають те, що їм вдалося награвувати. Тобто зображається типовий розбійницький наратив, в якому всі, хто знаходиться в опозиції до Червоної армії, погані, жорстокі та нецивілізовані.

Візуально герой Батька походить на справжнього – зберігається звичне для нас вбрання та схожа зовнішність актора з історичною особою. Проте також в цьому можна побачити спроби сатири над персонажем: використовуючи такий підхід, режисер закріплює в глядача образ маленького, неповороткого і трохи незграбного отамана, який ще й стоїть на стільці, виголошуючи промову перед побратимами.¹²⁸

Як постать Н. Махна розкривається доволі логічно в контексті змалюваної повстанської армії – тобто як очільник бандитів. Він застосовує жорстокі тортури, такі як обливання ніг окропом, при допиті полонених, до того ж жінки.¹²⁹ Продаючи награване «добро» Батько розплачується несправжніми грошима, що є спробою показати його як нечесну та підлу людину.¹³⁰ А на рівні з цим також зображується, як він не тримає своїх слів. Нерідко трапляються епізоди п'яництва або толерування Н. Махном розпиття алкоголю серед повстанців. Антитезами ж до зображеного Нестора Махно виступають «дияволенята» – двоє юнаків та дівчина. В собі вони уособлюють такі риси, як чесність, справедливість, вірність тощо.

---

¹²⁸ Фільм «Червоні дияволенята», хв. 7

¹²⁹ Фільм «Червоні дияволенята», хв. 54

¹³⁰ Фільм «Червоні дияволенята», хв. 15-16

Є певні намагання зобразити й приналежність або ж ідентичність отамана – на гуляннях він одягнений у традиційне українське вбрання, зокрема у вишиванку, що теж є проявом певного відмежування та маркеру відмінності його від «радянської людини». Нерідко до Н. Махна застосовуються такі звертання, як «Чортов Батько», «Грабіжник», «Разбойник». Додатково підкреслює негативне ставлення Радянського Союзу до Нестора Махна й те, що його зображають союзником Білої армії, оскільки ті були противниками «червоних».

В кінці фільму Будьонівська армія перемагає махновців, а «дияволенята» особисто беруть Батька в полон. Н. Махна перевозять в мішку з-під борошна, а потім ще й публічно висміюють перед натовпом людей. За це головні герої нагороджуються почесними медалями.

Підсумовуючи аналіз сюжету фільму, можна з упевненістю стверджувати, що як історичне джерело ця стрічка не є надійною, оскільки події, змальовані в ній, не відповідають дійсності. (можна додати про дії махна у 18 році + про армію будьонова)

Щодо змальнової постаті Нестора Махна – вище ми припускали, що оскільки автор оригінальної повісті брав участь в боротьбі з повстанською армією, образ Батька мав би бути доволі реалістичним, проте у фільмі ми цього не побачили.

Першою причиною може бути політична заангажованість П. Бляхіна, зокрема його приналежність до більшовицького руху. Також врахуємо і людський фактор – безпосередня боротьба проти загонів Н. Махна, як проти свого власного ворога, обумовлює створений письменником образ «розбійника». Друга причина виходить до загально радянського масштабу. Фільм відзнятий та вперше продемонстрований в 1923 році, тобто на самому початку становлення радянської влади. Після революційних подій культурний фронт теж по-своєму намагався відродитися і в межах певної пропаганди (або ж звичайної просвіти «радянської людини») втілював наративи Союзу. Тобто цей «образ ворога» в кінострічці у вигляді Нестора

Махна допомагав поширювати в маси потрібні ідеї та погляди, а також закріплював у глядачів розуміння щодо самої постаті Батька.

Таким була перша поява Нестора Махна в одній з перших кінострічок Радянського Союзу. Оригінальна повість також пізніше була екранізована декілька разів, проте вже під іншими назвами та з новими героями, серед яких вже не фігурувала постать Батька Махна.

3.2. Огляд фільму «Олександр Пархоменко».

Другим фільмом до огляду пропонується «Олександр Пархоменко» (рос. «Александр Пархоменко»¹³¹). Стрічка була знята в 1942 році Київською та Ташкентською кіностудіями під режисерством Леоніда Лукова. Існує також і друга версія 1962 року, проте вона є скороченою. В нашому дослідженні ми звернемося до початкового варіанту.

Нестора Махна у фільмі грає Борис Чирков – громадянин РРФСР, неодноразовий лауреат Сталінської премії (що також вказано в титрах фільму), а також народний артист СРСР.¹³² Цікаво, що на таку роль було затверджено саме етнічного росіянина, між тим як у стрічці присутні й актори українського походження. Для загального контексту варто також зауважити, що Україна та її землі у фільмі згадуються в колоніальному значенні – зокрема, зображені німці говорять про корисні копалини, ліс та зерно як про ресурси.¹³³

Цікавим моментом ще до появи самого Махна є зображення одного з анархістських загонів, який зустрічає головного героя Олександра Пархоменко з танцями та музикою, а потім бере в полон.¹³⁴ Цей загін ведеться на маніпуляцію з боку полоненого та пізніше, майже без бою, переходить на його бік. На мою думку, такий режисерський задум показує слабкість віри анархістів у власні ідеї, що теж певною мірою дискредитує їх в очах глядачів.

---

¹³¹ Фільм «Олександр Пархоменко», 1942 р.

¹³² Boris Chirkov – [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Boris_Chirkov (дата звернення 11.11.2023)

¹³³ Фільм «Олександр Пархоменко», 1942 р., хв. 3-4

¹³⁴ Там само, хв. 6-7

Нестор Махно хоч і не є головним персонажем стрічки, з'являється у фільмі достатньо часто, аби давати підставу для ретроспективного аналізу. Вперше про нього згадують в розмові німецький командир та персонаж Биков. Перший говорить про нього так: «Махно. Допомогає нам», на що росіянин реагує здивовано, оскільки Нестор воює проти німців, проте той говорить «Нехай думає – це оптичний обман».¹³⁵ Тобто, ми бачимо, що ворог намагається використати «Батька» на свою користь, нібито водячи його за ніс.

В співпраці з Никифором Григор'євим, поведінка Н. Махна показана дуже обережною і недовірливою, що може свідчити про спробу висвітлити героя як не дуже надійного союзника.¹³⁶ До того ж, Батько сам же і позбувається отамана.¹³⁷ Подібна ситуація стається й відносно Бикова, якого Нестор «відправляє на смерть», а сам залишається з його дружиною, яка на той момент вже відіграє роль коханки анархіста.¹³⁸ Навіть якщо опустити факт того, що вся ця ситуація повністю не відповідає дійсності, таке «заплямування» персонажа висвітлює аморальну поведінку Н. Махна, яка суперечить суспільним принципам.

Повністю негативний персонаж викликав би у глядача підозру, тож навіть позитивні його риси радянські митці використали на свою користь. У стрічці неодноразово йдеться про велику силу та небезпеку, яку несе в собі Батько. Червона армія боїться його, довго та ретельно готує плани наступу. Таким чином, ми можемо простежити також і військові надбання махновського війська, їхній внесок у тогочасні воєнні події. А сам Н. Махно у своїх словах підкреслює вагомість опору комуністам.¹³⁹ Реальне ставлення Батька до більшовицької влади, яке коливалося від прихильності в час Жовтневої революції, і до відторгнення, у фільмі як слід не досліджується.

---

¹³⁵ Там само, 1942 р., хв. 5

¹³⁶ Фільм «Олександр Пархоменко», 1942 р, 53-55

¹³⁷ Там само, хв. 56

¹³⁸ Там само, хв 88-89

¹³⁹ Там само, зв. 86-87

3.3. Образ Нестора Махна в екранізаціях «Ходіння по муках».

Окрему увагу приділимо розгляду та дослідженню трьох кінострічок «Ходіння по муках» (рос. «Хождение по мукам»). Ці фільми, подібно до «Червоних дияволят», теж є екранізаціями однойменного роману в трьох частинах написаного Олексієм Толстим в 1922-1941 рр.¹⁴⁰ Дві перші знімалися в Радянському союзі в 1957-1959 рр. (трисерійний художній фільм під режисерством Григорія Рошалья¹⁴¹) та 1974-1977 рр. (багатосерійний художній фільм, режисер – Василь Ординський¹⁴²), а третя була прив'язана до сотої річниці Більшовицької революції та знята в сучасній Росії в 2017 р. (багатосерійний художній фільм, режисер – Костянтин Худяков¹⁴³). В нашому аналізі спробуємо розглянути, чи є якісь зміни в образі Нестора Махна з плином часу на прикладі цих трьох різних екранізацій.

Дослідниця Г. М. Воронцова, яка спеціалізується на творчості О. Толстого, аналізувала постать Нестора Махна в написаному автором романі.¹⁴⁴ Письменник змальовує Батька, як «маленьку людину», худорляву та з жіночими рисами обличчя.¹⁴⁵ Це впливає на образ героя та має за мету принизити важливість і значущість постаті. За свідченнями дослідниці, письменник працював з документами та матеріалами зі щоденників, пов'язаними з Н. Махном, які в 1965 р. опублікували Л. І. Толста та Ю. О. Крестинський.¹⁴⁶ Спираючись на них, О. Толстой самостійно робив висновки та змальовував власний образ отамана. Документи лишили свій вплив, проте для написання художнього твору письменник намагався зобразити майже весь розвиток Махновщини в короткий проміжок, обмежений декількома місяцями 1918 року.¹⁴⁷

¹⁴⁰ Хождение по мукам. Россия. Лингвострановедческий словарь. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://rus-lingvostranovedcheskiy-dict.slovaronline.com/538-%D0%A5%D0%9E%D0%96%D0%94%D0%95%D0%9D%D0%98%D0%95%20%D0%9F%D0%9E%20%D0%9C%D0%A3%D0%9A%D0%90%D0%9C> (25.04.2024)

¹⁴¹ Фільм «Ходіння по муках», 1957-1959 рр.

¹⁴² Фільм «Ходіння по муках», 1974-1977 рр.

¹⁴³ Фільм «Ходіння по муках», 2017 р.

¹⁴⁴ Воронцова Г.Н. Образ Нестора Махно на страницах трилогии А.Н. Толстого «Хождение по мукам»: документы и материалы // Studia Litterarum. 2017. Т. 2, № 4. С. 250–269.

¹⁴⁵ Там само, с. 253

¹⁴⁶ Там само, с. 254

¹⁴⁷ Там само, с. 262

«Ходіння по муках» це типовий ідеологічний фільм, знятий Радянським Союзом для внутрішнього споживача. Це історична драма, яка показує історію кризь призму чужого життя – родини, доля якої розвивається протягом подій Першої світової війни та в подальшому на тлі революційної доби як на території Росії, так і на території України. На таких прикладах можна дуже легко маніпулювати колективною пам'яттю, оскільки таке легко запам'ятовується та надовго закорінюється в людській уяві. Якісний контент аналіз, який застосуємо для огляду трьох різних екранізацій, дозволяє нам прослідкувати спільні та відмінні риси в образі українського анархіста.

Нестор Махно як в романі, так і в екранізації не є одним з головних персонажів. Це постать, яка з'являється епізодично, але займає своє місце в подіях та розкривається на тлі визвольних змагань. В першій екранізації героя грає Віталій Матвеев¹⁴⁸, вдруге а ролі Н. Махна виступає Олексій Криченков¹⁴⁹. В сучасній Росії на цю роль було обрано Євгена Стичкіна.¹⁵⁰ Всі вони є етнічними росіянами.

Махновська армія майже не фігурує в сюжеті екранізацій, зауважимо лише, що їхні прапори демонструються в оригінальному вигляді та українською мовою. Іноді можна зустріти анархістські надписи російською, як наприклад «Смерть или неограниченная свобода».¹⁵¹ Більшовиками повстанська армія розглядається як вияв бандитизму та розбійництва.

Перша поява самого Нестора Махна супроводжується наступним (або подібним до нього) описом:

Таким увидел Роцин Батька Махно. Отаман гулял и пил, но только некоторые догадывались, что он хитрит, тянет время. С трех сторон надвигались враги – с Крыма и Кубани деникинцы, с севера большевики, с Днепра петлюровцы, только что занявшие Катеринослав. В какую сторону повернуть пулеметные тачанки?¹⁵²

---

¹⁴⁸ Vitaliy Matveev [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.imdb.com/name/nm1079889/> (25.04.2024)

¹⁴⁹ Akeksey Krychenkov [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.imdb.com/name/nm0472959/?ref=nm_sr_srsrg_0_tt_0_nm_8_q_krychenkov (25.04.2024)

¹⁵⁰ Evgeniy Stychkin [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.imdb.com/name/nm0836534/?ref=nm_sr_srsrg_0_tt_6_nm_2_q_stychk (25.04.2024)

¹⁵¹ Фільм «Ходіння по муках», 1974-1977 рр., серія 10, хв. 20

¹⁵² Фільм «Ходіння по муках», 1957-1959 рр., фільм третій «Похмурий ранок», хв. 15-16

Під час цього гуляння та веселощів Батько розстрілює людей, катаючись на каруселі. Таким чином ми бачимо намагання продемонструвати певну байдужість отамана до людей та їхніх життів.

Головний герой В. Рошин як в оригінальному романі, так і в екранізаціях, виступає протилежністю до всіх «ворогів» зображених у фільмах, одним з яких є і Батько. Колишній білогвардієць, не дивлячись на ідеологічні установи, постає перед глядачем як герой, з якого можна брати приклад та вважати взірцем для наслідування.

Свої ідеологічні погляди Н. Махно розкриває самотійно – він очолює «мужицьке повстання проти усякої влади», в ході якого «не руйнуються дрібні підприємства та сільське господарство».¹⁵³ Не дивлячись на висловлені ним «закони», очільник анархістів в пошуках союзника йде на співпрацю з Червоною армією. Більшовики ж ставляться до повстанської армії та Батька, як до пішака у власній грі, якого готові усунути в будь-який момент. Нерідко зустрічаються епізоди, де вони згадують Нестора Івановича в негативному ключі. Наприклад, червоні намагаються відвернути від отамана його побратимів, кажучи про нього «Батько любить дурити».¹⁵⁴ Коли петлюрівці входять до міста, де розташовані анархістські загони, Н. Махно тікає.

В екранізаціях 1974-1977 рр. та 2017 р. зберігається такий самий образ, проте, в останній більше уваги приділяється ставленню Н. Махна до жінок. Коли головну героїню фільму Катерину беруть в полон, Батько при першій зустрічі з нею сприймає її за повію, наказуючи «підготувати» себе до його повернення з бою. Інша жінка, яка «прислужувала» отаману раніше, намагається втекти, за що Н. Махно віддає її «в розхід».

Проаналізувавши три різні варіанти екранізації «Ходіння по муках», можемо прийти до висновку, що в них не прослідковується дуже виразних відмінностей. Нестор Іванович змальовується як негативний персонаж і ворог більшовицької революції, в деяких аспектах навіть боязливий. До того ж, не демонструється страх Червоної армії перед Н. Махном, як,

¹⁵³ Фільм «Ходіння по муках», 1957-1959 рр., фільм третій «Похмурий ранок», хв. 23-24

¹⁵⁴ Фільм «Ходіння по муках», 1957-1959 рр., фільм третій «Похмурий ранок», хв. 42

наприклад, це було в стрічці «Олександр Пархоменко». Грунтовних змін з плином часу не відбулося, на нашу думку, через те, що це є не просто нові адаптації та переосмислення старих фільмів наново, а саме екранізація оригінального роману, в якому вже одразу фігурує вороже ставлення до Батька.

3.4. Серіал «Дев'ять життів Нестора Махна».

Важливе місце серед спроб зобразити Н. Махна в сучасному російському кінематографі займає серіал «Дев'ять життів Нестора Махна» (рос. «Девять жизней Нестора Махно»)¹⁵⁵. Серіал побачив світ в 2007р. завдяки кінокомпанії «Домфільм», а сценарій до нього був написаний Ігорем Болгариним та Віктором Смирновим, режисерував – Микола Каптан. Цей серіал є єдиним кіновитвіром, який присвячений саме постаті Нестора Махна. Головну роль, тобто Н. Махна, зіграв російський актор Павло Дерев'янку. Інші ролі займають і російські, і українські актори, що не дивно – майже весь серіал був відзнятий на території України.

На нашу думку, це найкращий фільм для огляду та аналізу образу Нестора Махна серед запропонованих. Зокрема цьому слугує декілька факторів: перше – головним та центральним героєм серіалу є саме Н. Махно, а друге – історія розкриває майже все життя Нестора Івановича та має найбільше наближення до реального образу цієї постаті серед інших досліджених кінострічок в цій роботі. Оскільки серіал є біографічним, не будемо зосереджуватися на переказі всього сюжету, а візьмемо догляду деякі деталі та важливі для нашого аналізу епізоди.

Тернистий шлях становлення Нестора Махна у стрічці продемонстрований дуже детально. Ще при народженні його нарікають «антихристом» через пожежу в церкві – цим визначається майбутнє маленького Нестора.¹⁵⁶ Наступною сюжетною аркою виступають молоді роки Нестора Івановича та подальше ув'язнення в Бутирській тюрмі. Тут юнак набирається анархістський поглядів та окреслює власну майбутню

---

¹⁵⁵ «Дев'ять життів Нестора Махна», 2007

¹⁵⁶ «Дев'ять життів Нестора Махна», 2007, серія 1

ідеологію. В ув'язненні також можна прослідкувати і ставлення до українських земель та народу – тут використовуються терміни «новоросія» та «хохол». Н. Махно визнає те, що він не є таким розумним і досвідченим як його сокамерники, проте не дозволяє зневажливого ставлення до себе, заявляючи про себе як про анархіста.¹⁵⁷

Після амністії, яка була пов'язана з революцією в Росії, майбутній отаман повертається в Гуляйполе, де збирає невелику кількість прибічників, та вони разом розробляють прапор анархістів. Н. Махно починає поступово поширювати свій вплив. На цьому моменті демонструється перше визнання анархіста, як свого очільника, оскільки селяни проходять до нього та просять стати їхнім головою.¹⁵⁸ Таким чином, Н. Махно підіймає анархістську революцію та добивається нових прав для селян та дрібних підприємців. На цьому етапі, на нашу думку, створюється образ такого собі «Робін Гуда», який забирає грошей в багатих та розправляється зі злодіями, які жили нечесно.

В серіалі також неодноразово наголошується на співпраці отамана з євреями, які допомагають йому грошима та фізичним ресурсом. Нестор Іванович дійсно прихильно ставився до євреїв, через що в нього були суперечки з Нікіфором Григор'євим, який пропагував антисемітські погляди та єврейські погроми. Н. Григор'єву в серіалі мало приділяється уваги, є тільки епізод, в якому Н. Махно погоджується на співпрацю з отаманом та навіть домовляється про розподіл їхніх обов'язків в майбутній об'єднаній армії. В ході перемовин виявляється, що отамана підіслали червоні, за що один з побратимів Нестора Івановича застрілює зрадника, але Батько бере всю відповідальність на себе.¹⁵⁹

«Більшовики і анархісти разом робили революцію»¹⁶⁰ – з такими словами Н. Махно вступає в союз з більшовиками, які зі свого боку надають повстанській армії зброю та боєприпаси. В серіалі отаман неодноразово вертається до співпраці з Червоною армією, хоча вони

---

¹⁵⁷ «Дев'ять життів Нестора Махна», 2007, серія 2

¹⁵⁸ «Дев'ять життів Нестора Махна», 2007, серія 3

¹⁵⁹ «Дев'ять життів Нестора Махна», 2007, серія 10

¹⁶⁰ «Дев'ять життів Нестора Махна», 2007, серія 5

нерідко обманюють його та неоднозначно ставляться до його ідеології. Наприклад, коли повстанські загони, після домовленостей з червоними, наступають на Катеринослав та успішно витісняють з нього петлюрівську армію, більшовики беруть всю владу під свій контроль та вимагають від Н. Махна забиратися з міста.¹⁶¹ Пізніше отаман все ж розуміє, що більшовицька влада та їхня армія налаштована проти нього, зокрема коли називають його «бандитом». Роблячи певні висновки про червоних, Батько висловлюється наступним чином: «Коли замерзаєш – до пічки жмешся, хоч вона і накалена, хоч та пічка до кісток може прожарити»¹⁶². Це пояснює його вибір, оскільки на початках діяльності повстанської армії, вони дійсно потребували союзника для подальшого поширення анархістських ідей, про що так мріє Нестор Іванович.

В ході розвитку історичних подій всередині сюжету серіалу, можна звернути увагу на те, як розвивається постать Нестора Івановича – від спокійного та розсудливого він стає більш войовничим. Н. Махно нарешті створює власну армію, аргументуючи це тим, що не може існувати анархістська республіка без неї. Після першого серйозного бою в селі Дубровка приходять і ще одне визнання. «Нестор, будь нам Батьком»¹⁶³ – так просять його побратими очолити їхній загони. На тлі цього режисери фільму не забувають продемонструвати одну з найбільш знаваних в суспільстві річ про повстанську армію – «винайдення» кулеметів на тачанках.

З часом кількість повстанських загонів збільшується, а анархістський рух набуває все більшого поширення та популярності. Разом з тим приходять і проблеми контролю такої великої армії. Деякі анархісти, після захоплення міст або селищ, вдаються до погромів та пограбування, але Н. Махно одразу присікає таку діяльність, видаючи указ, який окреслює покарання за такі дії в бік мирного населення.¹⁶⁴ Батько виступає проти вбивств дітей та жінок, пограбування та втрат зерна.

---

¹⁶¹ «Дев'ять життів Нестора Махна», 2007, серія 7

¹⁶² «Дев'ять життів Нестора Махна», 2007, серія 9

¹⁶³ «Дев'ять життів Нестора Махна», 2007, серія 6

¹⁶⁴ «Дев'ять життів Нестора Махна», 2007, серія 8

Після декількох невдалих боїв, отаман навіть намагається зняти себе з посади, що аргументує так «Я всього лиш Махно, революція і анархія – це найголовніше»¹⁶⁵. Він також каже, що його статус Батька свідчить не про владу, а саме про авторитетність серед побратимів. Ми бачимо, що Н. Махно дійсно не ставить собі за мету мати необмежену владу, а він дійсно горить тими ідеями, які намагається поширити.

До 9 серії включно сюжет стрічки доволі детально відтворює історичні події, проте в останніх трьох серіях все виглядає доволі стисло. Відбувається декілька засідань Революційної військової ради, на одному з них розглядається можливість співпраці з Білою армією. Але цю ідею бойкотує Н. Махно – «Селяни не пробачать нам, якщо ми допоможемо Денікіну»¹⁶⁶. На Першому всезагальному з'їзді вільних рад краю, якого очолював Нестор Іванович, приходиться розуміння, що люди не готові до анархістських ідей.¹⁶⁷ Через це Батько дуже сильно переймається, не розуміючи, чому селяни тягнуться підпорядковуватися комусь, зокрема більшовицькій владі.

Не дивлячись на неочікуване захворювання на тиф в 1920 р., Н. Махно приймає рішення все-таки наступати на Крим, проте воно закінчується провалом, зокрема через відсутність підтримки махновської армії з боку населення. «Скінчилася наша війна. Якщо вже селяни почали махновців вбивати.. Все скінчилось – час закордон»¹⁶⁸

З Батьком до останнього лишаються його дружина та близькі побратими, ні на крок не відступаючи від їхніх ідей та цілей. Нестор Іванович теж намагається боротися до кінця, незважаючи на тяжкі поранення та втрати друзів – «Жити треба. Завжди! Закон такий! Якби я його не знав – ще в дитинстві би помер».¹⁶⁹

Червоні ранять Н. Махна під час відходу повстанських загонів, вже напередодні його подальшої втечі за кордон. Через це в нього лишається

---

¹⁶⁵ «Дев'ять життів Нестора Махна», 2007, серія 8

¹⁶⁶ «Дев'ять життів Нестора Махна», 2007, серія 10

¹⁶⁷ «Дев'ять життів Нестора Махна», 2007, серія 11

¹⁶⁸ «Дев'ять життів Нестора Махна», 2007, серія 11

¹⁶⁹ «Дев'ять життів Нестора Махна», 2007, серія 12

шрам на обличчі. Насправді ж ця рана лишилася в нього після сварки з дружиною Галиною, яка не витримала та замахнулася на нього ножом.¹⁷⁰ Після 10 років заслання та тюрм у Європі, в 1930 р. він приїжджає до дружини та доньки в Париж, де незабаром помирає, чого не демонструють у фільмі, але вказують у фінальних титрах.¹⁷¹

Не дивлячись на неабсолютну достовірність історичних подій, які продемонстровані в стрічці «Дев'ять життів Нестора Махна», ми можемо стверджувати, що серед інших запропонованих до огляду джерел вона має найбільшу наближеність до реальності та мінімальну кількість заангажованості. Цей серіал найкраще демонструє життя, шлях та постать Нестора Махна таким, як воно є насправді. А зігравший головного героя П. Дерев'янку хоч раніше і висловлював прихильність до України та Володимира Зеленського, в 2023 році відвідував територію тимчасово окупованих окремих районів Донецької і Луганської областей та наносив візит російським військовим¹⁷², за що був внесений до бази даних центру «Миротворець»¹⁷³.

Ми можемо також висловити припущення, чому саме ця стрічка так сильно відрізняється в інших. По-перше, як вже зазначалося вище, з розпадом Радянського Союзу в Росії все ж таки відбулися певні зміни в розгляді та демонстрації образу Нестора Махна та його армії. По-друге, після 1991 року цензура тоталітарного режиму лишилася в минулому, що дозволило всім, в тому числі і діячам в сфері культури, вийти за межі загального негативного наративу. Третім аргументом згадаємо українського режисера, завдяки якому ми побачили цей серіал – Миколу Каптана. На нашу думку, це теж зіграло важливу роль в тому, як саме розвивався сюжет та як було продемонстровано Н. Махна в згаданій стрічці. Так само не останню роль відіграє тісна взаємодія українського та російського

---

¹⁷⁰ Котляр Ю. В. «Дружини Нестора Махна» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2006/48-35-4.pdf>

¹⁷¹ «Дев'ять життів Нестора Махна», 2007, серія 12

¹⁷² Молчавший об СВО Деревянку сделал заявление. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://tsargrad.tv/news/molchavshij-ob-svo-aktjor-derevjanko-sdelal-zajavlenie-ne-ozhidal-nikto_844443 (20.04.2024)

¹⁷³ Деревянку Павел Юрьевич. Миротворець [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://myrotvorets.center/criminal/derevyanko-pavel-vurevich/> (20.04.2024)

суспільств на пострадянському просторі, що призводило до спільних проектів та співпраці акторів з обидвох країн.

3.5. Трилогія «Бендер».

Останніми фільмами до огляду пропонується російська трилогія художніх фільмів – «Бендер: Початок», «Бендер: Золото імперії» та «Бендер: Остання афера» (рос. «Бендер: Начало»¹⁷⁴, «Бендер: Золото империи»¹⁷⁵ та «Бендер: Последняя афера»¹⁷⁶). Серія фільмів побачила світ влітку 2021 року, а режисером виступив росіянин Ігор Зайцев.

Н. Махно знов грає Павло Деревянко, проте на цей раз герой вже має зовсім інше забарвлення. Батько не головний персонаж, проте займає одну з центральних ролей в другому фільмі трилогії. Ця стрічка дуже сильно відрізняється від інших згаданих в нашому аналізі, зокрема розкриттям подій. Сюжет розвивається в час революційної доби в Росії, а конкретно в 1919 році, але військові дії не є центром історії. Від цих подій є тільки декілька ключових персонажів, таких як Лев Троцький та, власне Нестор Махно.

Фільми позиціонують себе як пріквел до давнішого фільму «Дванадцять Стільців», який розповідає про авантюриста Остапа Бендера. Дії стрічки відбуваються в Росії, де двоє головних героїв – Остап Задунайський та Ібрагім Бендер – намагаються вкрати «жезл Рум'янцева» (імперську реліквію). В якийсь момент цей жезл потрапляє до рук Нестора Махна.

Махновська армія, як і в більшості фільмів, змальовується тут як негативна. Складається загальний образ «дикунів»: вони нападають на потяг з метою обікрасти і вбити людей, про них зневажливо говорять в розмовах, наприклад, «Махновці... вони зараз за кого?» або використовують фрази «чортові махновці». У фільмі є епізод з весіллям, на який приїжджає сам Батько разом зі своїми побратимами. Вони додають

---

¹⁷⁴ Х/ф «Бендер: Начало», 2021 р.

¹⁷⁵ Х/ф «Бендер: Золото империи», 2021 р.

¹⁷⁶ Х/ф «Бендер: Последняя афера», 2021 р.

святкуванню ще більше веселощів, але вже за декілька хвилин відкривають вогонь по гостям та, за словами отамана, влаштовують «танок смерті», вбиваючи всіх.

Перша поява Нестора Махна супроводжується пишним гулянням, ймовірно, на одній зі станиць. Сам же герой грає на дивному духовому музичному інструменті та насолоджується життям. Від звичного для нас вбрання Батьки лишається лише наблизений до тогочасного одяг, проте тіло його вкрите татуваннями.

Крізь весь сюжет, пов'язаний з героєм, червоною ниткою вимальовується постать, головною метою якої є смерть. На цьому будується майже весь його образ. При першій появі на екрані Н. Махно грає в «російську рулетку», приставивши до власної скроні револьвер. Постріл виходить холостим, чому герой дуже сильно засмучується, а після цього ще й заздрить солдату, якого власноруч вбиває наступним пострілом.

В ході сюжету до Нестора Махна потрапляє одна з трьох розкішних трун, яка, була викрадена з потяга. Саме в ній він знаходить жезл. Коли про це стає відомо іншим героям фільму, вони говорять, що «в Махно є смак до красивого життя». Сам же Батько невгамовно радіє такому «подарунку» від побратимів та використовує цю труну як колиску – спить і відпочиває в ній.

Розповідаючи про своє життя та долю, Н. Махно говорить, що його батько був пастухом і вмер від пияцтва, «як і дід, і прадід, і весь його рід». Він розкривається як персонаж, який прагне до розкішного життя, проте своїх побратимів готує до смерті. «Людина не вміє гарно жити, проте в її силах гарно померти» – таке пропагує анархіст. Коли в нього питають, навіщо ж йому всі ці багатства та розкоші, він відповідає: «Земля – країна плачу, небо – країна веселощів, ми живемо в передчутті великого дня. Дня, коли ми розкриємо руки назустріч небесному вогню і підемо у вічні веселощі». Проте пояснення тому, що він не зможе забрати все це золото із собою на небо, вигадується ніби на ходу – «Вождь вкаже шлях, а небесні мандрівники підуть без нічого». Таким чином Нестора Махно намагаються

виставити як таку людину, яка лиш грабує, вбиває та живе не заради справедливої ідеї.

В деяких моментах все ж таки можна відслідкувати якісь особисті погляди Н. Махна на життя та воєнні дії. «Я один, я ні з ким, я проти всіх. Ось так і Росія – одна буде проти всіх» – він ніби пророкує наслідки визвольних змагань та майбутнє Радянської Росії. Він наголошує, що в його армії пропагується «свобода, рівність та братерство». Але коли на табір нападають червоні, то Батько тікає, намагаючись забрати з собою все своє золото та дорогоцінні речі, а при цьому ще й вбиває своїх побратимів, які «затримують» його втечу. До того ж, отаман вірить в теорію про плоску Землю та відмовляється від існування Парижу. Це, до речі, дуже символічно, оскільки Нестор Махно, як реальна постать, емігрував саме до цього міста, а пізніше там вмер і був похований.

В якийсь момент навіть може здаватися, що Н. Махно ставиться з повагою до чужого життя, але це швидко проходить. В таборі Батько бере в полон Білих, каже, що всі люди вільні від природи, виявляє милість і обіцяє відпустити. Проте щоб піти, солдати мають пройти по мінному полю, тобто отаман посилає їх на вірну загибель, чим, власне, і закінчується цей епізод. Такий самий «трюк» пізніше проводиться і з головними героями – в обмін на жезл Н. Махно відправляє Остапа Задунайського на те саме мінне поле, проте головному герою везе.

Отже, ми можемо підсумувати, що трилогія «Бендер» в загальному погано репрезентує постать Нестора Махна. Звісно, він є одним з тих героїв, які постають як злодії на противагу головним персонажам, але образ Батька, як реальної історичної постаті, в цій стрічці перевертається з ніг на голову. Отаман пиячить, бреше своїм побратимам, не тримає свого слова, вбиває всіх без жодної задньої думки і, до того ж, прагне смерті. Його зображують як недалекогоглядного та негуманного злодія і бандита, що є майже повним антиподом історичного персонажа.

Проаналізувавши всі запропоновані до огляду фільми та серіали, ми можемо з впевненістю стверджувати, що образ Нестора Махна, який

конструювався за часів радянського режиму, є дійсно негативним та підлягає під загальну парадигму визначення «ворога». В сучасній Росії теж продовжується підтримка такого самого спотворення образу історичної особи, чому слугує приклад аналізу останньої трилогії. З усіх опрацьованих кіноджерел тільки одне присвячене саме постаті Нестора Махна (серіал «Дев'ять життів Нестора Махна»), а в інших же стрічках усюди він фігурує як антипод головному герою, який є уособленням кращих якостей та цінностей.

ВИСНОВКИ

Метою кваліфікаційної роботи було дослідження образу Нестора Махна в радянській та російській пропаганді на прикладі кінематографа. Задля кращого усвідомлення контексту в роботі проаналізовано вітчизняну та російську історіографію. Завдяки їхньому порівнянню вдалося прослідувати різницю в наративах та дослідженні постаті Нестора Махна. Українська наукова література набагато більше спирається на дійсні джерела та факти, не підміняючи їх та аналізуючи без додаткової емоційності. Тоді як радянська література демонструє пропагандистські наративи, які часто є викривленими задля агітаційного процесу. Проте також бачимо і різницю радянської та російської історіографії, оскільки в останній є реальні зміни, які відображаються в добрій роботі з джерелами та відсутністю негативного забарвлення.

Вдалося розкрити зміст пропаганди та її значення і використання в кінематографі, а також провести дослідження конструювання образу ворога в радянському та російському кіно. Завдяки синтезу агітації та пропаганди, Радянський Союз роками створював та поширював ідеї «ворога народу», одним з яких став Нестор Махно. Таким чином, можемо прийти до висновку, що радянський агітпроп працював відмінно.

Було здійснено аналіз та підтверджено вплив кінематографа на поширення в ньому пропаганди та наративів щодо Нестора Махна. Всі розглянуті стрічки, окрім біографічного серіалу «Дев'ять життів Нестора Махно», надають персонажу Н. Махна негативного забарвлення, таким чином розповсюджуючи хибну думку та уявлення про отамана. Цей наратив в більшості випадків просуває ідею «бандитизму», «розбійництва» та «вбивства». Головні герої фільмів стикаються зі злом в обличчі Н. Махна.

Дегуманізація Нестора Махна в фільмах дає нам змогу прийти до висновку, що він є саме тим персонажем, якого в кінематографі намагаються зобразити «ворогом». Це спричинено боротьбою українського анархіста проти більшовицької влади, яка демонструється через просту та

зрозумілу для всіх концепцію протистояння зла та добра. Важливим фактором, який створює негативний образ, є також демонстрація жаху війни та вбивств. Ґрунтовним аспектом тут постає гуманність та «виправданість» смертей, коли вони спричинені «червоними», і повна протилежність поясненню таких самих дій з боку повстанської армії.

Майже у всіх стрічках зображується співпраця Н. Махна та його армії з більшовицькими військами. В цьому є два вектори: з одного боку це є спробою продемонструвати прихильність більшовиків до анархістів та навпаки, але з іншого – кожного разу глядачу презентують наслідки такої співпраці. Очільника повстанської армії виставляють як зрадника, який шукає лише зручних для себе союзів. Але зазвичай також відображається і нечесність та несправедливість з боку «червоних» – вони теж шукають користі для себе та в більшості випадків йдуть на співпрацю з анархістами для того, щоб усунути одного з супротивників.

Варто відмітити кардинальну різницю між двома стрічками «Дев'ять життів Нестора Махна» та трилогією «Бендер», в яких Нестора Івановича грає один актор – Павло Деревянко. В них персонаж Н. Махна продемонстрований абсолютно протилежно. В першому серіалі складається весь портрет реальної постаті, він ґрунтується на історичних фактах та джерелах. Біографічна стрічка достатньо добре змальовує життя та діяльність очільника анархістів. Тоді як в фільмах про «Бендера» Н. Махно з'являється без історичного контексту та використовується просто як звичайний антагоніст. Обидві ці стрічки були відзняті в 2007 та 2021 роках, і таке спалювання образу Батька демонструє тільки деградацію кіномистецтва в Росії.

Дослідження доводить зв'язок між зображенням Нестора Махна в кінематографі та історіографії. Це ще раз підтверджує, що кіно є як продуктом пропаганди та методом її поширення, так і саме потрапляє під її вплив. Було виявлено зв'язок в негативний образі Н. Махна в радянській історіографії та радянському кіно. Картина змінюється в сучасній Російській Федерації, де, як ми бачимо, наукова сфера намагається відійти

від закоренілих в суспільстві наративів, проте фільми, зокрема трилогія «Бендер», все одно продовжують використовувати постать українського анархіста як ворожу та небезпечну.

В сучасному протистоянні важливо розуміти, наскільки глибоко вкорінилося негативне уявлення постаті Нестора Махна в російському суспільстві. Оскільки Росія поширює свій вплив за межі власної країни, це призводить до поглинання українцями російського контенту. Тому в нашому суспільстві теж подекуди може бути думка про Н. Махна, як про негативну постать нашої історії, хоча більш поширеною є все ж таки позитивна оцінка діяльності українського анархіста та його армії. На нашу думку, треба продовжувати досліджувати створений росіянами образ Батька та боротися з їхньою пропагандою як на науковому рівні, так і суспільному.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Серіал «Дев'ять життів Нестора Махна» Микола Каптан (2007)
2. Серіал «Ходіння по муках» Василь Ординський (1974-1977)
3. Серіал «Ходіння по муках» Константин Худяков (2017)
4. Фільм «Бендер: Золото імперії» Ігор Зайцев (2021)
5. Фільм «Бендер: Начало» Ігор Зайцев (2021)
6. Фільм «Бендер: Последняя афера» Ігор Зайцев (2021)
7. Фільм «Олександр Пархоменко» Леонід Луков (1942)
8. Фільм «Ходіння по муках» Григорій Рошаль (1957-1959)
9. Фільм «Червоні дияволенята» Іван Перестіані (1923)

Література:

10. Конституция (основной закон) Союза Советских Социалистических Республик Утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 года ст.131. [Електронний ресурс]. –Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1936.htm> (21.04.2024)
11. Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно (Историческое повествование). Київ: РВЦ Проза, 1993, 632 с.
12. Герасименко Н., Батько Махно: Мемуари білогвардійця, Интеграф сервис, Москва, 1990
13. Большая российская энциклопедия. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://old.bigenc.ru/military_science/text/2195673 (13.05.2024)
14. Большая советская энциклопедия. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bse.slovaronline.com> (13.05.2024)
15. Велика Українська Енциклопедія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vue.gov.ua/%D0%9C%D0%B0%D1%85%D0%BD%D0%BE,%D0%9D%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80_I%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (13.05.2024)

- 16.История России с древнейших времен до конца XX века. в 3-х книгах. Боханов А.Н., Горинов М.М., Дмитренко В.П. Книга III. История России. XX век., 2001
- 17.История СССР. Краткий курс. Учебник для 3-4-го класса. — 1937, 1955 г.
- 18.История СССР. Учебная книга для 4-го класса. Алексеев, Карцов. — 1961 г.
- 19.История Украинской ССР. Касименко А. К. — 1965 г.
- 20.История Украинской ССР. Учебник для 9—10 классов. Лось Ф. Е., Спицкий В. Е. — 1972 г.
- 21.История Украины. Краткий курс. — 1948 г.
- 22.Історична Пам'ять. Результати соціологічного опитування дорослих жителів України. Січень 2023 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу:
https://www.kiis.com.ua/materials/news/20230320_d2/UCBI_History2023_rpt_UA_fin.pdf (17.05.2024)
- 23.Українська радянська енциклопедія : [в 12 т.] / голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. - Київ : Голов. ред. УРЕ, 1977 - 1985.
- 24.Беленький И. История кино: Киносъемки, кинопромышленность, кино- искусство — М.: Альпина Пабlishер, 2019. — 405 с.,
- 25.Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). Київ: Наук, думка, 1992. 368 с.
- 26.Волковинський, Валерій Миколайович. Батько Махно / В. М. Волковинський. – Київ: [Вид-во Т-ва "Знання" України], 1992. – 48 с.,
- 27.Волковинський В. М. Нестор Махно: легенди і реальність. Київ: Перліт Продакшн, ЛТД, 1994. 256 с.;
- 28.Воронцова Г.Н. Образ Нестора Махно на страницах трилогии А.Н. Толстого «Хождение по мукам»: документы и материалы // Studia Litterarum. 2017. Т. 2, № 4. С. 250–269.

29. Гетьманчук М.П. Військові Формування Нестора Махна Періоду Національно-Визвольних Змагань Українського Народу (1918–1921 Рр.)
30. Голованов В.. Нестор Махно. Жизнь замечательных людей. Выпуск 1321 (1121). Москва, Молодая гвардия, 2008 г.
31. Гудков Л.. Негативная идентичность. Статьи 1997-2002 годов. Авторский сборник. М.: Новое литературное обозрение, 2004 г. Розділ «Идеологема «врага»».
32. Задунайський В. Військова хитрість «замилити очі» козаків-повстанців на Тамані та махновців на Катеринославщині в 1918 р. (за спогадами М.Гулого, Н.Махна і В.Білаша). Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м.Маріуполь, 24 квітня 2020 р. / під заг. ред. К.В.Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2020. С. 8-13
33. Задунайський В. Військова хитрість «заскочити зненацька» в перших боях махновців і кубанських козаків-повстанців у 1918 р. Lituanistyka I wschodoznawstwo. Poznań: Wydział Historii UAM, 2020. S. 359-369)
34. Задунайський В. Військові хитрості повстанців під проводом В. Білаша в бойових сутичках 25 травня 1918 р. у Маріупольському повіті. Форум краєзнавців Донеччини. Доповіді учасників / за ред. Н.Р.Темірової. Вінниця–Слов'янськ: ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. С. 108-112
35. Задунайський В. Застосування махновцями військової хитрості «замилити очі» у перших боях восени 1918 р. Матеріали IV Міжнародної наукової конференції: «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (28-29 листопада 2019). Частина I. Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка. ФОП Цьома С.П., 2019. С. 41-45
36. Кацуба М. Художнє кіно як засіб формування масової політичної свідомості // Політичний менеджмент. –2013. – №1-2. – С. 136–144., с. 143

- 37.Котляр Ю. В. «Дружини Нестора Махна» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2006/48-35-4.pdf>
- 38.Музылёв А. В.. Особенности конструирования коллективной обиды посредством кинематографа (на примере современных украинских фильмов)
- 39.Рабенчук О. До питання про візуальне як джерело історичних досліджень / Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. — К., 2012. — Вип. 17., с. 34
- 40.Ратьковский И. С., Ходяков М. В. История Советской России: учебное пособие для студентов высших учебных заведений, обучающихся по историческим специальностям. Санкт-Петербург: Лань, 2001.
- 41.Рачков Є. Методи та підходи візуальної історії: аналіз історіографії // Харківський історіографічний збірник. – 2015. – №14. – С. 27–41., с. 33
- 42.Савченко В.А.. Махно. Харків: Фоліо, 2005. 413 с.
- 43.Соколов А.К. Курс советской истории. 1917-1940: Учеб. пособие для вузов. М., 1999.
- 44.Супруненко Н. Очерк истории Гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920). Київ, 1966. 420 с.
- 45.Телицин В.. Нестор Махно: Историческая хроника. — М.: Олимп; Смоленск: Русич, 1998.— 448 с.: ил. — («Человек-легенда»)
- 46.Ферро М.. Кино и история. / Вопросы истории. 1993, № 2. – С.47-57
- 47.Чоп В.М., Лиман І.І. Нащадки запорожців: махновський рух у Північному Приазов'ї (1918-1921 рр.). Мелітополь: ТОВ «Видавничий будинок ММД», 2019. 609 с.)
- 48.Чоп В. М. (2021). Політична програма махновського руху. *Zaporizhzhia Historical Review* 1(25), 57-63
- 49.Шубин А.. Махно и махновское движение
- 50.Шубин А.. Нестор Махно и национальный вопрос

51. Шубин А.. Нестор Махно как зеркало Российской революции
52. Kino. A History of the Russian and Soviet Film. Jay Leyda. New York : Collier Books, 1973.
53. Бляхин. Большая советская энциклопедия. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://bse.slovaronline.com/5101-BLYAHIN> (03.04.2024)
54. Деревянко Павел Юрьевич. Миротворец [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://myrotvorets.center/criminal/derevyanko-pavel-yurevich/> (20.04.2024)
55. Журнал «Родина». Старые приключения "Неуловимых"/Руслан Мармазов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://rodina-history.ru/2023/05/29/starye-priklucheniia-neulovimyh.html> (03.04.2024)
56. Кінематограф як особливий вид мистецтва. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://osvita.ua/vnz/reports/culture/10727/#google_vignette (23.04.2024)
57. Кінофотовідеодокументи (Аудіовізуальні). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <Http://Politics.Ellib.Org.Ua/Pages-10839.Html> (23.04.2024)
58. Козырев Г. Враг, образ врага. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kozyrev-gi.ru/pages/vrag-obraz-vraga/> (20.04.2024)
59. Молчавший об СВО Деревянко сделал заявление. [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://tsargrad.tv/news/molchavshij-ob-svo-aktjor-derevjanko-sdelal-zajavlenie-ne-ozhidal-nikto_844443 (20.04.2024)
60. Пропаганда. Велика Українська Енциклопедія. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://vue.gov.ua/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0>

61. Российское кино: очень краткая история [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.kino-teatr.ru/kino/art/kino/175/> (02.05.2024)
62. Фильму "Красные дьяволята" исполнилось 100 лет. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://dzen.ru/a/ZPV4fAm7BXTGejhW> (03.04.2024)
63. Хождение по мукам. Россия. Лингвострановедческий словарь. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://rus-lingvostranovedcheskiy-dict.slovaronline.com/538-%D0%A5%D0%9E%D0%96%D0%94%D0%95%D0%9D%D0%98%D0%95%20%D0%9F%D0%9E%20%D0%9C%D0%A3%D0%9A%D0%90%D0%9C> (25.04.2024)
64. Agitprop [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.britannica.com/topic/agitprop> (17.05.2024)
65. Aleksey Krychenkov [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://www.imdb.com/name/nm0472959/?ref_=nv_sr_srsg_0_tt_0_nm_8_q_krychenkov (25.04.2024)
66. Boris Chirkov – [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://en.wikipedia.org/wiki/Boris_Chirkov (11.11.2023)
67. Evgeniy Stychkin [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://www.imdb.com/name/nm0836534/?ref_=nv_sr_srsg_0_tt_6_nm_2_q_stychk (25.04.2024)
68. Propaganda [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.britannica.com/topic/propaganda> (17.05.2024)
69. Russian cinema: a century of state-approved propaganda [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://bigthink.com/high-culture/russian-movies-century-kremlin-propaganda/> (19.05.2024)
70. Signs, symbols, and media used in contemporary propaganda [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<https://www.britannica.com/topic/propaganda/Signs-symbols-and-media-used-in-contemporary-propaganda> (18.05.2024)

71. The Russian And Soviet Cinematography: Great Art From The Big Country. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://magdaolchawska.com/russian-soviet-cinematography/> (18.05.2024)

72. Vitaliy Matveev [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.imdb.com/name/nm1079889/> (25.04.2024)

73. What is film studies? by Professor Annette Kuhn FBA. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.thebritishacademy.ac.uk/blog/what-is-film-studies/>